

FRANSA'DA LAİKLİK, İSLAM, MÜSLÜMANLAR VE DİN EĞİTİMİ POLİTİKALARI

Mehmet BAHÇEKAPILI*

E-mail: mehmetbahcekapili@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1204-3177>

Citation/©: Bahçekapılı, M. (2018). Fransa'da laiklik, İslam, Müslümanlar ve din eğitimi politikaları. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 6, 11-50.

Öz

Avrupa'daki birçok ülkenin din eğitime yönelik yaklaşımları, yerel, bölgesel ve ulusal koşullarındaki değişiklikler nedeniyle farklılık göstermektedir. Bir ülkenin dini arka planı, dine bakış açısı, toplumdaki dini değerlerin rolü, din ile devlet arasındaki ilişki, eğitim sisteminin yapısı vb. etkenler, din eğitimi ve uygulamalarında değişik tercihleri beraberinde getirmektedir. Genel olarak Avrupa'daki din eğitimi uygulamaları konusunda üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. İlki "no religious instruction" veya "laic" olarak ifade edilen devlet okullarında din eğitime yer vermeyen laik din eğitimi, ikincisi "confessional religious education" olarak ifade edilen bir dine veya mezhebe dayalı din eğitimi, üçüncüsü ise "non-confessional religious education" olarak ifade edilen bir dine veya mezhebe dayalı olmayan din eğitimi yaklaşımlarıdır. Fransa'da 1905 yılında devlet ve kiliseyi birbirinden tamamen ayıran yasal düzenleme ile devlet okullarında din eğitime yer verilmemektedir. Fransa'daki bu uygulama Müslüman toplumun devlet okullarında din eğitimi alabilme/yapabilme özgürlüğünü de sınırlandırmaktadır. Ancak 1980 sonrası toplumda yükselen yeni taleplere cevap olarak dini konular, tarih, coğrafya ve edebiyat dersi öğretim programlarının içerisinde dinler hakkında öğretim ve non-confessional din eğitimi yaklaşımı temel alınarak verilmektedir. Bu bağlamda, Fransa'da devlet okullarında uygulanan laik din eğitimi anlayışı ile bunun İslam toplumu ve din eğitimi nasıl etkilediğini belirlemek, önemli bir problem alanı olarak görülmektedir. Buradan hareketle araştırma Fransa ile özdeşleşen ve Fransa'nın ruhu olarak adlandırılan laikliğin, İslam'ı, Müslümanları ve ülkedeki din eğitimi politikalarını ne yönde etkilediğini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Belirtilen ana amaç çerçevesinde Fransa'da laik yaklaşımın doğuşu, laikliğin uygulamadaki farklı boyutlarıyla sosyal-kültürel ve dini hayata yansımaları,

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

Avrupa'daki din eğitimi yaklaşımları ve bunların bir parçası olan laik din eğitimi yaklaşımı, Fransa'da Müslümanların tarihsel arka planı ve İslam din eğitiminin farklı boyutları, literatür taraması yöntemine başvurularak incelenmektedir. Araştırmada konjonktürel siyasi gelişmelerin etkisiyle katı/militan laikliğin uygulandığı Fransa'da, toplumsal hayattaki değişim, gelişim, ihtiyaç ve beklentiler ile bir arada yaşama arzusunun neticesi olarak din eğitimi konusunda yeni yönelimlerin ortaya çıktığı ve bu sürecin Müslümanların din eğitimi taleplerini olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Fransa, laiklik, İslam, Müslümanlar ve eğitim.

LAICISM, ISLAM, MUSLIMS AND RELIGIOUS EDUCATION POLICIES IN FRANCE

Abstract

The approach to religious education differs in many European countries due to differences with regard to local, regional and national conditions. Factors such as the religious background of a country, its perspective towards religion, the role played by religion in the society, the relationship between religion and the state, the educational system etc. bring forth various different preferences in religious education and applications. In general, there are three different approaches in Europe regarding religious education applications. The first is the secular religious education which does not allow for religious education at state schools that is known as "no religious instruction" or "laic", the second is "confessional religious education" which is based on a certain religion or sect, whereas the third known as "non-confessional religious education" is an approach towards religious education that is not based on a certain religion or sect. There is no religious education in the state schools of France following a legal regulation in 1905 that completely separated the state and the church. This approach in France limits the freedom of the Muslim community to receive/practice religious education at state schools. However, as a response to new demands from the society after 1980, religious issues have been included in history, geography and literature curricula based on a non-confessional religion education approach. In this regard, determining how the secular religion education approach in state schools of France affects the Muslim community and religion education is considered as a significant problem. Accordingly, the purpose of this study is to put forth how secularism that is identified with France and that is known as the spirit of France affects Islam, Muslims and the religious education policies in the country. Within the framework of this purpose, the birth of secular approach in France, reflection of secularism on socio-cultural and religious life, religious education approaches in Europe and secular religious education approach have been examined based on a literature survey carried out for the historical background of Muslims in France and the different dimension of Islamic education. It was concluded as a result of the study that new approaches with regard to religious education have emerged in France where strict/militant secularism is in effect due to the impact of conjectural political

developments as a result of the desire to live together and that the religious education demands of Muslims have been positively affected.

Keywords: France, laicism, Islam, Muslims and education

Giriş

Avrupa’da İslam, Müslümanlar ve din eğitimi kavramları; kendi içinde siyasi, pedagojik, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik, göç, etnisite gibi birbiriyle ilişkili farklı öğeleri içeren kompleks bir yapıya sahiptir. Coğrafi olarak doğduğu ve geliştiği topraklardan uzaklarda, başta ekonomik sorunlar olmak üzere farklı sebeplerle 20. yy’ın ortasından itibaren Avrupa kıtasına göç eden Müslümanların varlığı ile ortaya çıkan “Avrupa’da İslam, Müslümanlar ve din eğitimi” olgusu aradan geçen uzun süreye rağmen tartışılmaya devam etmektedir. Günümüz Avrupa’sının çokkültürlü yapısının oluşmasında önemli bir role sahip olan Müslümanların, aradan geçen bu süre zarfında aidiyet ve meşruiyetlerinin tartışılması, meselenin görülen/gösterilenlerden çok daha fazla ve köklü sorunlarının olduğunu düşündürmektedir.

Günümüzde Müslümanlar ve birlikte Avrupalı toplumlar arasındaki ilişki, çokkültürlülük bağlamında ele alındığında bir sorun alanı/olgusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupalıların genel olarak çokkültürlülük meselesine getirdiği yaklaşım, ülkelerinde iç siyasi malzeme olarak da kullanılmasının getirdiği zorluklarla beraber, meselenin merkezine İslam’ın ve Müslümanların indirgenmesine neden olmaktadır (Triandafyllidou, Modood & Zapata-Barreo, 2006, s.3). 1990’larda başlayan çokkültürlü vatandaşlık tartışmaları ve politik gelişmeler, 2001’deki 11 Eylül saldırısı, 2004’teki 14 Mart Madrid saldırısı ile 2005’te 7 Temmuz ve 21 Temmuz’daki Londra saldırıları sonrasında daha da farklı bir boyut kazandığı ve İslam merkezli çokkültürlülük tartışmalarının bir krize doğru evrildiği görülmektedir (Triandafyllidou vd., 2006, s.1). Parekh (2006)’ın ifadesiyle bugün Avrupa’da “15 milyondan fazla Müslüman’ın ciddi bir kültürel ve politik tehdit oluşturduğu yaygın bir şekilde kabul edilmektedir. Bazen bu görüş açıkça belirtilmekte; daha sıklıkla ima edilmekte veya basitçe varsayılmaktadır...” (s.179).

Parekh (2006)’e göre Avrupa’daki çokkültürlülük tartışmalarının merkezinde İslam’a ve Müslümanlara getirilen eleştiriler yer almaktadır. Müslüman göçmenlerin aradan geçen yarım asra rağmen önceki ve şimdiki muhataplarının aksine, Avrupa ile bütünleşemedikleri iddia edilmektedir. Batının demokratik kurumlarını ve onların sunduğu liberal özgürlüğü ciddiye almadıkları, şu an ikamet ettikleri Avrupa topraklarını kendi evleri olarak görmedikleri, Avrupalılarla entegre olmak yerine kendi içlerinde dar bir alanda yaşamayı tercih ettikleri, zorunlu olduğu durumlarda onlarla bir bağ kurdukları, Avrupa içinde görece bağımsız bir topluluk olarak yaşadıkları düşünülmektedir. Batıya ve değerlerine yabancı kalmaları ve kendilerini Avrupa’nın değil de İslami bağlamda “ümme”tin bir

parçası” görmeleri, onların yaşadıkları ülkeye çok az bağlılık duymalarına neden olduğu belirtilmektedir (s.179).

Müslümanlara atfedilen bu olumsuz nitelikleme ve değerlendirmelerin yanında Avrupa’nın pek çok ülkesinde Müslümanların demokratik kurumlara saygı gösterdikleri yerel ve ulusal seçimlere katıldıkları, ana akım ya da diğer siyasi hareketler içinden seçilerek yönetime ortak oldukları ve içinde yaşadıkları ülkelerin refahı için çalıştıkları da bir gerçektir. Ancak Müslümanların siyasi hayata katılımları, eğitim başta olmak üzere karşılaştıkları birçok sorunla mücadelelerinde onlara politik bir alan açsa da özellikle muhafazakâr ve ırkçı partilerin düşmanca tutum geliştirmelerine neden olmaktadır (Parekh, 2006, s.182).

Bugünün Avrupa’sında ortaya çıkan aidiyet ve meşruiyet sorunu ile ilgili tablo, İslam’ın ve Müslümanların yüzleşmek zorunda kaldıkları en önemli sorunlardan biridir ve bu sorun onların Avrupa’daki geleceklerine dair de önemli bir husustur. Uzun süre ihmal edilen Müslümanların sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve eğitimsel taleplerinin, yaşanan bu tür krizlere rağmen yeniden ivme kazanması her iki taraf açısından son derece önemlidir. Her şeyden öte, Müslümanların Batı ile sağlıklı bir bütünleşme gerçekleştirebilmesi adına genel olarak eğitim, özel olarak ise din eğitimi taleplerinin hak ve özgürlükler bağlamında ele alınmasının ve 90’lı yıllardan itibaren Müslümanlara gösterilen hoşgörü politikalarının, Müslümanların Avrupa kıtasında ötekileşmiş/ötekileştirilmiş azınlıklar olarak kalmaması adına geliştirilmesi gerekmektedir.

Avrupa’da İslam ve Müslümanlar konusu, geniş bir perspektifle incelenmesi gereken bir araştırma alanıdır. Pek çok bilimsel disiplinle ilişkisi olan bu alanın tüm yönlerini incelemek bu araştırmanın sınırlarını aşacaktır. Çalışmada Avrupa’daki İslam, Müslümanlar ve İslam din eğitimi boyutu laik bir ülke olan Fransa örneğinde ele alınmıştır. Araştırma kapsamında Fransa’yı önemli kılan husus, burada uygulanmakta olan din eğitiminin, diğer Avrupa Birliği ülkelerine göre hukuki ve yapısal açıdan farklı bir konuma sahip olmasıdır. 2000 sonrası Avrupa Birliği ülkelerinin neredeyse tamamında zorunlu ya da isteğe bağlı olarak devlet okullarında din eğitimi yapılabilirken, Fransa’da 1905 yılında devlet ve kiliseyi birbirinden tamamen ayıran yasal düzenleme ile devlet okullarında din eğitime yer verilmemektedir (Willaime, 2007a, s.84). Fransa’daki bu uygulama Müslüman toplumun devlet okullarında din eğitimi alabilme/yapabilme özgürlüğünü de sınırlandırmaktadır. Tarih dersi müfredatının içine yerleştirilmiş İslam dini ile ilgili konular haricinde, Müslümanların devlet okullarında alabilecekleri bir İslam din dersi bulunmamaktadır. Ancak diğer dini gruplar gibi, Müslümanlar da özel okul açma hakkına sahiptir.

1980 sonrası toplumda din eğitimi ile ilgili yükselen yeni talepler, Fransa’da dini konuların başta tarih dersi olmak üzere coğrafya ve edebiyat dersi öğretim programlarının içerisine

“dinler hakkında öğretim¹ (teaching about religions)” ve “her hangi bir dini merkeze almayan (non-confessional) yaklaşım” dikkate alınarak yerleştirilmiştir (Martin, 2013, s.153).² Bu bağlamda, Fransa’da devlet okullarında uygulanmakta olan laik din eğitimi anlayışı ve bunun İslam toplumuna ve din eğitimine nasıl etki ettiğini belirlemek, önemli bir problem alanı olarak görülmektedir. Buradan hareketle araştırma, Fransa ile özdeşleşen ve Fransa’nın ruhu olarak adlandırılan laikliğin, İslam’ı, Müslümanları ve ülkedeki din eğitimi politikalarını ne yönde etkilediği ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Belirtilen ana amaç çerçevesinde araştırmanın alt amaçlarını: Fransa’da laik yaklaşımın doğuşu, laikliğin uygulamadaki farklı boyutları ile sosyal-kültürel ve dini hayata yansımaları, Avrupa’daki din eğitimi yaklaşımları ve bunların bir parçası olan laik din eğitimi yaklaşımı, Fransa’da Müslümanların tarihsel arka planı ve İslam din eğitiminin farklı boyutlarını belirlemek şeklinde sıralamak mümkündür. Çalışmada laikliğin doğuşu, genel olarak din eğitimi politikalarını özel olarak İslam toplumunu ve din eğitimini nasıl etkilediğini belirlemek amacıyla literatür taramasından yararlanılmıştır. Literatür taraması söz konusu problemle ilgili ne yapıldığının görülmesini sağlayarak, araştırmacıya konu hakkında yol haritası çizmede yardımcı olan yöntemlerin başında gelmektedir (Balci, 2006, s.57). Zira kaynaklardaki boşlukları ve araştırma gereksinimi duyulan alanları tanımlamak, çalışma konusu hakkında diğer araştırmacıların ulaştıklarını tespit edip daha ileriye gitmek (Bouner, 1996) ve nihai olarak süregelen çalışmalardan sentez yoluyla hangi boşlukların doldurulmak üzere hedef alındığını belirlemek noktasında (Köroğlu, 2015) literatür taraması önemli bir bilimsel araştırma yöntemidir.

Yabancı literatürde Fransa’daki din eğitimi konusunu ele alan temel eserlerin başında; (Wilde, 1978; Cesari, 2002; Soper & Fetzer; Willaime, 2007a, 2007b; Jozsa, 2007, Van den Kerchove, 2011; Kodelja, 2011; Saint-Martin, 2013) gelmektedir. Bunlara ilaveten hem Avrupa’da hem de Fransa özelinde laiklik, çokkültürlülük, İslam, Müslümanlar ve din eğitimi hakkında bilgi ve değerlendirmelere yer veren çalışmalar olarak; (Coureur, 1998; Buijs, 2002; Bauberot, 2004; Nielsen, 2004; EPC, 2005; Antes, 2005; Brigttie, 2006; Triandafyllidou, 2006; Parekh, 2006; Jackson, 2007; Localmultidem, 2007; Messner, 2008; Ednan & Zsofia, 2012; Durham, Torfs, Kirkmam & Scott; Schreiner (eds), 2011; Hull, 2012; Chazan, 2013; Buchardt, 2014; Teinturier, 2017; Ruitter & Vinding, 2018) sayılabilir.

1 Dinler hakkında öğretim, farklı dinlerin inanç, değer ve pratikleri hakkındaki öğretimi ve farklı ülkelerin tarihsel, kültürel ve sosyal gelişmelerinde dinin oynadığı rolü anlamayı ifade eder (Kodelja & Bassler, 2004, ss.22-24; Kodelja, 2009, s.254).

2 Fransa din eğitimi açısından laik modeli benimsemiştir. Bununla birlikte Tarih dersinde dini konuların öğretimi non-confessional yaklaşım ve dinler hakkında öğretim temel alınarak yapılmaktadır. Avrupa’da non-confessional din eğitiminin “seküler” ve “laik” olmak üzere iki formu vardır. Bunun arkasında ise bu ülke toplumlarının Protestan ve Katolik olmalarının etkisi vardır. Avrupa’da tarihsel gelişimleri dikkate alındığında sekülerizm Protestanlığın yaygın olduğu ülkelerde, laiklik ise Katolikliğin yaygın olduğu ülkelerde ortaya çıkmıştır Bkz. Fox (2011). Bu bağlamda din eğitimi açısından İngiltere, Galler ve İskoçya seküler formu, Fransa ise laik formu temsil eder (Williame, 2007a, ss.88-89).

Ülkemiz özelinde ise Fransa'daki laiklik, İslam, Müslümanlar ve din eğitimi ile ilgili (Sarıkaya, 2010; Yazıcıoğlu, 2014; Yardım, 2017, Yükleyen ve Kuru, 2006; Ceran, 2017; Kavas, 2007); Avrupa'da din eğitimi, çokkültürlülük, Laiklik, İslam ve Müslümanlara yönelik din eğitimi alanında da (Bilgin, 1999, 1997, 2002; Aydın, 2001, Yılmaz (ed), 2005; Kaymakcan (ed), 2006; Altaş, 2003; Doğan, 2008; Kahraman, 2008; Küçük, 2009; Bahçekapılı, 2011a, 2011b; Köylü ve Turan, 2014; Altuntaş, 2015; Köylü, 2017) yapılan çalışmalar arasında yer almaktadır.

Fransa'daki dini kurumları ve din eğitimini araştıran kapsamlı araştırma Kavas (2007) tarafından yapılmıştır. Kavas bu çalışmada; öncelikle Fransa'da Katolikliğin tarihi süreci, günümüz Fransız Katolik Kilisesi, Fransa'da bugünkü Kilise tarihi, 21.yy'da Fransa'da dini hayat, Fransa'da eğitim sistemi, Katolik eğitim sisteminin misyonu, bir eğitim kurumu olarak Katolik okulu, Fransa'da devlet okullarında din eğitimi konularına sonra Fransa'da Müslümanlar, Fransa'da İslam teşkilatı, Fransa'da Müslümanların durumu ve Fransa İslam Konseyi başlıklı konu alanlarına temas edilmiştir. Bu çalışmada, Kavas'ın 2007'de ele aldığı konular; tekrara düşmeden din eğitimi merkeze alınarak Fransa'daki laik yaklaşımın doğuşu, laikliğin uygulamadaki farklı boyutları ile sosyal-kültürel ve dini hayata yansımaları, Avrupa'daki din eğitimi yaklaşımları ve bunların bir parçası olan laik din eğitimi yaklaşımı, Fransa'da Müslümanların tarihsel arka planı ve İslam din eğitiminin farklı boyutları ile sınırlandırılmıştır.

1. Laik Yaklaşımın Doğuşunun Arka Planı: Din-Devlet İlişkilerine Etkisi

Fransa'da din eğitimi meselesinin laiklik (laïcité) kavramı ile doğrudan ilgisi bulunmaktadır. Bir başka ifade ile Fransa'da din eğitiminin geçirdiği hukuki ve yapısal dönüşümlerin temelinde laiklik anlayışı bulunmaktadır. Laiklik kavramın ne anlama geldiği ve diğer dillere tercümesinin zorluğu pek çok düşünür tarafından dile getirilmiştir (Van den Kerchove, 2011, s.55). Laikliğin gerçekte ne anlama geldiğine dair belirsizliklere rağmen, yetkililer, politikacılar, akademisyenler ve vatandaşlar, terimden övgü ile bahsetmişlerdir. Bunun en etkileyici bir örneği Aralık 2003'te Fransız Devlet Başkanı Jacques Chirac tarafından yapılan konuşmada ortaya çıkmıştır. Chirac yaptığı konuşmada, çocukların devlet okullarında “göze çarpan” dini kıyafetler giymekten alıkonulmasını önermiş ve “laiklik geleneklerimize yazılmıştır. O, Cumhuriyet kimliğimizin kalbinde yer alıyor.” (Chirac, Elysée Palace Speech, supra note 18.) ifadeleriyle Fransa ve laiklik arasında çok sıkı bir bağın olduğuna işaret etmiştir (Gunn, 2004, s.428). Bu bağlamda laikliğin Fransa Cumhuriyetinin büyük başarılarından biri olduğu, sosyal barış ve ulusal uyumun önemli bir unsuru olarak görüldüğü, Fransız özgünlüğünün özünde bir temel değer ve tüm dünya için ilham verici bir model olduğu (Gunn, 2004, s.428) söylemek mümkündür.

Gerçekte laiklik, bir Fransız keşfidir. Ne anlama geldiği Fransa tarihinde önemli bir yere sahip olan 1789 devrimi ile yakından ilişkilidir (Beabérot, 2004, ss.17-18; Van den Kerchove, 2011, s.55). Fransız devrimi boyunca, siyasi ve kamusal alanlar Katolik

kilisesinden ayrı özerk bir yapıya bürünmüş, bir bakıma din ile devlete ait alanların sınırları çizilmeye başlanmıştır. O güne kadar Fransa’da Katoliklik, her açıdan belirleyici tek din iken, 1789 İnsan Hakları Bildirgesi’nin 10 ve 11. maddeleriyle dinler arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın diğer inançlara yer verilmiş, bireylerin inançlarından dolayı tedirgin edilmemesi gerektiği (madde 10), düşünce ve inançların serbest iletiliminin insanın en değerli hakkı olduğu (madde 11) vurgulanmıştır. Sonrasında ise Fransız hükümeti 1793’ün güzünden 1794’e kadar devletin Hristiyanlıktan arındırılması politikasını başlatmıştır (Boudon, 2005, ss.15-16; akt. Van den Kerchove, 2011, s.55).

Devletin Hristiyanlıktan arındırılmasına yönelik politikalara karşı Fransa siyasi tarihinde yaşanan gelgitler sebebiyle 1789 Fransız devriminin inşa etmek istediği ve içinde dine yer olmayan devlet yönetim biçimi zaman zaman sekteye uğramıştır. Örneğin Napolyon Bonapart 1802’de Papa VII. Pie ile “Konkordato” imzalayıp, 1804’te de ilk “Medeni Kanunu” çıkarttığına, Katolik kilisesi bundan rahatsızlık duysa da söz konusu konkordato ile Kilisenin din özgürlüğü talebi garanti altına alınmıştır. Ayrıca öncesinde 1801 Konkordato’su ve 1802 (Organic Articles) Kanunu ile de Katoliklere, Protestanlara ve Yahudilere özel ayrıcalıklar verilmiştir. Tanınan din ve mezhepler, halk hizmetinden, kamu fonlarından, devlet bütçesine bağlı bakanlık ödemelerinden faydalanma hakkını elde etmişlerdir (Yazıcıoğlu, 2014). Napolyon’un “tanınmış dinler” sistemi olarak inşa ettiği bu süreçte dinlere politik ve siyasi otonom verilmiştir. Ancak bu otonomun sadece Katoliklere verilmemesi, artık Katolikliğin bir devlet dini değil, bilakis Fransız nüfusunun çoğunluğunun dini olarak kabul edildiğini göstermiştir. Artık Katoliklik, Protestanlık ve Yahudilikle birlikte tanınan üç dinden biri olmuştur. Ancak bu konkordato, o dönemde Fransızları kendi aralarında bölen tartışmaları sona erdirememiştir. Politik ayrışmalar, çeşitli dini tartışmaların üstünü örtmüştür ve neredeyse 19.yy.’ın tamamı Katoliklerle karşıtları arasında cereyan eden bir savaşa dönüşmüştür (Van den Kerchove, 2011, s.56).

Laikliğin kamu düzenindeki bu yönlendirmesi dün olduğu gibi bugün de etkisini sürdürmüştür ve hem genel eğitim hem de din eğitimi politikalarında merkezi bir önem taşımıştır (Soper ve Fetzer, 2005, s.5). Nihai olarak Fransız devriminden beri Katoliklerle, din sınıfına karşı çıkanlar arasındaki birçok savaştan doğan laiklik, aslında devletin idaresinde olan eğitim işlerinden kilisenin rol ve etkisinin azalmasına neden olmuş ve din öğretiminin kamu okullarında okutulmasının yasaklamasına doğru bir yol izlemiştir (Baubérot 2000; Soper ve Fetzer, 2005, s.6). Zira Fransız tarihçiler tüm 19.yy. boyunca ortaya çıkan Katoliklik ile devletin ayrılması/bölünmesi hadisesini “iki Fransız olarak adlandırılan Katoliklik ile seküler devlet” arasındaki savaş olarak nitelendirmişlerdir (Grondeux, 2005, s.23). Bu yüzyıl boyunca Katolik kilisesinin temsilcileri ile seküler devleti savunanlar arasında gerçekleşen siyasi-dini tartışmalar, ülkenin yol haritasını belirlerken, süreç seküler devleti savunanların lehine doğru evrilmiştir.

Kilise, devlet yönetimi üzerindeki yetkinliğini kaybederken eğitim politikalarındaki ağırlığını sürdürmeye çalışmıştır. Eğitim konusunda tartışmaların merkezinde Fransız

okulları yer almıştır. Katolik kilisesi toplum üzerinde olumlu bir etki oluşturmak için okullarla ilgili uygulamalarıyla eğitimi kontrol etmek istemiştir. Seküler parti ise kilisenin bu tür çabalarını şüphe ile karşılamış olup, bunu toplumu yeniden kazanma arzusu olarak nitelendirmiş ve din ile devlet arasındaki mantıksal ayrılığına yönelik politikalarını devam ettirmiştir (Van den Kerchove, 2011, s.56).

1833 Guizot ve 1850 Falloux Kanunları³ Kiliselere popülerliğini/önemini kaybetmeksizin öğretim özgürlüğü tanımıştır. 1833 Guizot kanunu her cemaatin tek başına veya kilise ile birlikte kendi ilkokulunu kurmasına veya mevcuttaki ilkokullardaki eğitim faaliyetlerini sürdürmelerine, ihtiyaç duyulan öğretmenleri yetiştirmeleri için okullar açmalarına izin vermiştir (Halls, 1976, s.5; Levillain, 2005, s.34). 1850 Falloux kanunu da herhangi bir kişi/kuruma okul açma yetkisi vererek ortaöğretimde Napolyon tarafından oluşturulan tekelin kırılmasını sağlarken, diğer taraftan eğitim alanında özgürlüğün belirtilen şekilde yeniden elde edilmesi, devlet gibi ama devletin kontrolünden önemli ölçüde bağımsızlık kazanan kiliseye önemli katkılar vermiştir. Bu yönüyle Falloux kanunu, zaman zaman değerini yitiren kilise için son derece önemli bir yasal düzenleme olarak kabul edilmiştir. Kanunda kiliseye bu şekilde yeniden bir imtiyaz verilmesinin arkasında, 1848'deki şiddet olaylarını dindirme amacının yattığını belirtmek gerekir. Zira burjuva, toplumda bir istikrar unsuru olarak kabul gören kiliseye daha fazla güç verilerek şiddet olaylarını bastırmayı planlamıştır (Halls, 1976, s.6).

Falloux Kanununun 2. maddesinde yer alan “Devlet ilkokulları, istemeleri halinde, ailelerin kendi çocuklarına dini öğretim vermek için, Pazar günü hariç haftanın bir gününü tatil edecektir.” hükmü neticesinde okul ile kilise hukuken ayrılmış olsalar bile ailelerin dini inanç ve uygulamalarına saygı duyarak, okul günlerinde çocuklarına din eğitimi ve öğretimi verme imkânı tanınmıştır. Bu arada ilkokul programındaki “Ahlak ve Din öğretimi” dersi yerine “Ahlak ve Vatandaşlık Öğretimi” dersi konmuş, dikkat çekici bir şekilde “Tanrıya Karşı Görevler” konusu bu dersin programında da yerini korumuştur. Her ne kadar “Tanrıya Karşı Görevler” konusu programda yer almış olsa bile dersin adından “din” kelimesinin çıkartılarak, “Vatandaşlık” kelimesinin konmuş olması artık bu dersin din öğretiminden farklı olarak laik bir ahlak eğitimi başlattığını göstermiştir. Ancak ilköğretim sisteminin 1923'te yeniden yapılandırılması sürecinde “Tanrıya Karşı Görevler” konusu da (laik) ahlak ve vatandaşlık dersi programından çıkartılarak ahlak öğretimi içinde dine yapılan tüm referanslar tamamen sonlandırılmıştır (Willaime, 2007b, 107; Köylü ve Turan, 2014, s.108).

1870-1940 yıllarını kapsayan Fransa'daki Üçüncü Cumhuriyet dönemi din ile devlet işlerinin işleyişi noktasında bir dönüm noktasıdır. 1880'lere gelindiğinde Katolik kilisesinin ilk ve ortaöğretim üzerindeki mevcut yetkinliğini ortadan kaldıran yasal düzenlemeler

³ İkinci Cumhuriyet altında ilan edilen Falloux yasası, Eğitim Bakanı Alfred de Falloux'un adını taşır.

gerçekleşmiştir. Bir bakıma bu 1880’li yıllar, Fransa’da laik/seküler anlayışın yeniden hâkim olduğu, kilisenin ise devlette, eğitim ve okul işlerinde rolünü tekrardan kaybettiği bir dönem olmuştur (Peña-Ruiz, 2014, s.95). Jules Ferry, eski tüm devrimcilerin hayalini, yani eğitimin herkes için zorunlu, seküler ve ücretsiz olduğu politikayı hayata geçirmiştir. Bu bağlamda Jules Ferry Kanunları olarak bilinen 1881’deki yasal düzenleme ile devlet okullarında ücretler kaldırılmış; 1882’de de eğitim-öğretim 7 ile 13 yaş arasındaki tüm çocuklar için zorunlu hale getirilmiştir (Halls, 1976, s.6; Peña-Ruiz, 2014; s.95). Söz konusu yasa aynı zamanda okullarda din öğretimini yasaklamış ve eğitim programının seküler bir şekilde yapılandırılmasını zorunlu kılmıştır (Halls, 1976, s.7). Nitekim “Ahlak ve Din Öğretimi” dersi “Ahlak ve Sivil Öğretim” olarak değiştirmiş ve bunun spor, müzik ve/veya din eğitimi dersi gibi özel bir aktivite olarak Çarşamba günleri birer saat olarak okullarda verilmesini sağlamıştır (Van den Kerchove, 2011, s.56).

Ancak Ferry’nin pozitivist tutumu, Fransa’da şiddetli bir düşmanlık uyandırmış ve kendisi “Tanrısız Okul” yaratmakla suçlanmıştır (Halls, s.7). Zira Ferry, laik devleti inşa etme adına art arda çıkartılan yasal düzenlemelerle kilisenin kamu alanındaki yetkisini sonlandırmaya çalışmıştır. 1883’te bir kararname ile yüksek askeri görevlileri dinsel törenlerden ayrı tutulması, 1884 Kanunu ile mezarlıkların dini/mezhepsel karakterinin kaldırılması, boşanmaya imkân verilmesi (sivil boşanmanın düzenlenmesi), dinlenme günü olarak kabul edilen Pazar gününün kaldırılması gibi düzenlemeler Ferry’nin bu bağlamdaki uygulamaları arasında yer almıştır. İlerleyen süreçlerde laik eğitimle ilgili gelişmeler hız kesmeden ilerlemiş ve dört yıl geçmeden 1886’da çıkartılan Goblet Kanunu, Jules Ferry kanunlarını daha farklı alanlara genişleterek okullarda görev yapan öğretmenlerin laik olması zorunluluğunu getirmiştir (Van den Kerchove, 2011, s.56; Yazıcıoğlu, 2014). 1900’lerin başlarında da kilise ile seküler parti arasındaki çatışma derinleşmeye devam etmiştir. Bu dönem parlamentoda yer alan kilise taraftarı olan “Clerical Party” parti ile seküler partinin neredeyse tek gündemi ve tartışma konusu din ile devlet ayrımı konusundaki tartışmalar olmuştur (Van den Kerchove, 56).

Fransa’da din eğitimi de ilgilendiren son ve en önemli gelişme ise 9 Aralık 1905’de yaşanmıştır. Üçüncü Cumhuriyet yönetimi, Kiliseler (Katolik ve Protestan) ile diğer dini cemaatlerle (Yahudilik vb.) devletin birbirinden ayrılmasını öngören, laiklik olarak isimlendirilen bir hukuki ve yapısal dönüşümü içeren yasal düzenlemeyi hayata geçirmiştir. Bir başka ifadeyle 1905 tarihi yasayla, resmen onaylanmış ve devletçe tanınan dinlerin rejim ve konkordatoları kaldırılmıştır. Bu düzenlemelere bağlı olarak Katoliklik, ayrıcalıklı din olmaktan çıkarılmış ve devletin diğer din ve inançlara karşı (Katolik, Protestan, Yahudilik ve İslam) eşit davranması ilkesi benimsenmiştir (Kahraman, 2008, s.68).

1905 yasası ile birlikte Fransa’da yaklaşık 1000 yıldır hüküm süren Katolik kilisesinin tahakkümü ortadan kaldırılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere Katolik kilisesi ilk olarak 1789 Fransız İhtilali ve sonrasındaki gelişmelerle sarsılmış, hatta Katolikler büyük bir dışlanmaya maruz kalmıştır. 19. yüzyılın tamamlanmasına 10 yıl gibi kısa bir süre kala

Katolikler tarihteki güçlü konumlarını kaybederken, kilise tarih boyunca temsil ettiği eğitimden sağlığa, ekonomiden siyasete kadar toplumsal hayatın bütün alanlarında görünürlüğünü kaybetmiştir. Bu dönemde kilise adına eğitim faaliyetlerini yürüten rahip ve rahibelerden oluşan yüz binin üzerinde bir kitle ciddi baskılarla karşılaşmış, önemli bir çoğunluğu insanlık dışı muamelelere maruz kalmış ve ülkelerinden sürülmüştür (Kavas, 2007, s.111). Katolik kilisenin bu durumu, 1920 ve 1930'da, Fransız Katolik okullarının da derin bir dönüşüm geçirmesine yol açmıştır. Üyelerinin önemli bir kısmının sürgüne zorlandığı ve sınır dışı edildiği Kilise, kendi öğretisini yapma konusunda sıkıntılarla karşılaşmıştır. Fakat tüm sıkıntılara rağmen, Katolik piskoposlar, piskoposluk bölgelerindeki kurulan okulların (diocesan schools) ağını genişletmeye ve güçlendirmeye çalışmıştır (Teinturier, 2017, s.353-354).

Tüm bu değişimlere rağmen laiklik prensibinin Fransız Anayasası'na yazılı olarak girmesi ise ancak 1946 yılında gerçekleşebilmiştir ki, bu 1937 yılında laikliği anayasal bir prensip olarak benimseyen Türkiye'den daha sonradır (Sarıkaya, 2010). Nihai olarak Fransa'daki 1946 ve 1958 Anayasalarında yer alan ve devletin dinler karşısında tarafsızlığını ve din hürriyetini içeren düzenlemelerle ülkede laikliğin yerleşmesi sağlanmıştır (Arabacı, 2003, s.30; akt. Kahraman, 2008, s.68).

2. Laikliğin Farklı Boyutları, Dini ve Sosyo-Kültürel Hayata Etkileri

Laiklik, Fransa'da Cumhuriyetin kurumsal, yasal ve entelektüel tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır ve ülkenin kurucu ilke rolünü üstlenmiştir (Kostoryano, s.62). Bir başka ifade ile Laiklik, Fransız hukuku ve siyasi düzenin kurucu nitelikteki bir değeridir (Vauchez, 2014) Fransız Devrimi'nden bu yana Katolikler ve bunlara karşı olanlar arasındaki birçok çatışmadan doğan laiklik ve sonrasında gelişen olaylar, devletin Katolik kilisesinden temizlenmesi, devlet okullarında dini öğretimin yasaklanması ve devlet memurlarının devlet fonlarının kaldırılması gibi uygulamaların gerçekleşmesi ile sonuçlanmıştır.

Yaşananlar laikliğin nasıl anlaşılacağı kadar, Fransız siyasi tarihinin geçirdiği çalkantılı dönüşümle de ilgili olmuştur. Laiklik konusunda sert uygulamalara rastladığımız Fransa'da, sekülerlerin takındığı bu katı tutumda Katolik kilisesinin devletin tüm organlarındaki mevcut gücü ile toplumun kiliseye ve din adamlarına gösterdiği saygının önemli bir etkisinin olduğu görülmüştür. 1789'da başlayan seküler devlet idealinin zaman zaman sekteye uğraması, sekülerlerin laikliği çok daha sert bir şekilde uygulamaları sonucunu doğurmuştur. 1905 Kilise ile Devletin ayrılması kanunu da bu sert politikaların bir eseridir ve hem kilise hem de din, devletin tüm alanlarından bu politik tutumlar sonrası dışlanmıştır.

Günümüzde laikliğin çeşitli yorumlarını iki kategoride toplamak mümkün olmuştur. Bunlardan ilki "ılımlı/soft" (çoğulcu/açık) diğeri ise "katı" (militan/kapalı) olarak ifade edilmiştir. Laikliğin ılımlı versiyonuna göre devlet dini inançların ifade edilmesini korumalı ve tüm dinlere eşit mesafede olmalı, dinler arasında tarafsız bir tutum takınmalıdır.

Dinlerin özel alanla sınırlandırılmasını istemeyen ve bu tür sınırlamalara uzak duruş sergileyen ılımlı/açık laikliğin savunucuları, devlet okullarında da dinler arası anlayışı ve farklı dini gruplar arasındaki diyalogu teşvik etmeyi arzulamıştır (Soper ve Fetzer, s.6). Nitekim Conseil d’État (Fransız Danıştayı)’nın 1989 tarihli hicap/başörtüsü kararı laikliğin ılımlı/açık versiyonu olarak anlaşılmıştır ve Mahkeme başörtüsü takmayı ifade özgürlüğü ve dini inançları gösterme hakkı olarak yorumlayarak doğrudan laiklikle ilişkilendirmemiştir (Jézéquel 1999; ak. Soper ve Fetzer, s.6).

1980’li yıllarda Müslümanların kendi inançlarıyla ilgili devletten talepleri, laikliğin yorumlanması noktasındaki tartışmaları hızlandırmıştır. Müslümanların bu talepleri, laikliğe karşı bir meydan okuma şeklinde de görülmüştür (Kastoryono, s.62). Konuya dikkat çeken Vauchez (2014), 20.yy.’da 1980’lerin sonuna gelindiğinde laikliğe ilişkin gerilimlerin başörtülü Müslüman kadın öğrencilere odaklanıldığında ortaya çıktığını, ancak hâkimler ve idari makamların öğrencilerin okulda dini inançlarını ifade etmeyi de içeren inanç özgürlüğü hakkına sahip oldukları nosyonunu teyit ettiklerini belirtmiştir. Vauchez (2014) “gerçekten de yüksek mahkemelerden çeşitli yargı kararları, derslere katılım (Cumartesi günlerinde sistematik devamsızlığın uygun görülmemesi) ve güvenlik kurallarına (Örneğin kimya veya beden derslerinde başörtüsü takılmasına dair yasaklar haklı olarak değerlendirilebileceğine) ilişkin uygunsuz dini muafiyet iddiaları, okul düzenini tehdit etmediği sürece, öğrencilerin dini inançlarını ifade etmesi sonucunda laikliğin zarar görmeyeceğini” açıkça belirtmiştir. Nitekim 2000’ne kadar Fransız Danıştay’ının, okullarda başörtüsü kullanımına ilişkin yasaklayıcı bir tavır içine girmemesi, bu dönemde Fransa’da hâkim olan ılımlı laiklik anlayışının en açık göstergelerinden olmuştur. 1992–1999 arasında Danıştay, okulda başörtüsü taktıkları için öğrencilerin okul idaresince atılmalarının iptalinin istemine ilişkin verdiği 49 karardan 41’inde, başörtülü öğrencileri haklı bularak onların lehine karar vermiştir (Yükleyen ve Kuru, 2006, s.25; Küçük, 2010, s.101).

2000’li yılların başından hatta Aralık 1999’dan⁴ itibaren ise laiklik konseptinin anlamı, bir dizi politik yasaklayıcı uygulamalar neticesinde değişim göstermiştir. Laiklik gittikçe, din özgürlüğünün temellerinden biri olarak, tek başına resmi makamlar üzerindeki etkisi yanında bireyleri de etkileyen genelleşmiş bir dini tarafsızlık zorunluluğuna dair yasal zemin olmaya doğru kaymaya başlamıştır (Vauchez, 2014). Bu durum laikliğin bir diğer uygulama biçimi katı/kapalı versiyonunun 2000 sonrasında hâkim olmaya başladığının da açık bir göstergesi olmuştur. Çoğu kamu politikası din hakkındaki kararını, laikliğin bu katı versiyonu uyarınca uygulamaya yansıtmıştır. Bu bağlamda Fransız vatandaşlarına bireysel

4 Aralık 1999’da Fransız İç İşleri Bakanı Jean-Pierre Chevenement, Fransız İslam’ını örgütlemek için yeni bir girişim başlatmaya karar vermiş ve büyük Müslüman dernekleri, cami ve dini yetkililerin, Bakan tarafından, 1905 Devlet-Din Ayrımı Yasası uyarınca Müslümanların yükümlülüklerini ve haklarını hatırlatıcı bir bildiriye imzalamaları istenmiştir. Bakanın bu girişimi, Müslüman toplumun liderleri tarafından onların yurttaşlık sadakatine dair bir şüphe oluşturacağı, bunun ise aşağılayıcı bir tutum olduğu belirterek eleştirilmiştir (Cesari, 2002, s.41).

olarak özel hayatlarında dinle ilgili meselelerde ne yapacaklarına dair karar verme hakkı tanınırken kamu alanında dindar bireyler daha fazla kısıtlamalarla karşılaşmıştır. Dindar bireylerin devlet tarafından istihdam edilmesi ya da kamu hizmetinde (bir devlet okulunda) bulunmaları durumunda dinlerinin herhangi bir “dışsal dışavurumunu (Başörtü, Haç vb.)” sergilemeleri yasaklanmıştır. Kamusal alanda dua etmek, bir okul kafeteryasında belirli yiyecekleri yemeyi reddetmek ve ev dışında dini farklı kıyafetler ya da takılar takmak kabul edilmemiştir. Bunun en dikkat çeken örneği Aralık 2003'te Fransız Devlet Başkanı Jacques Chirac tarafından yapılan konuşmada görülmüş, kendisi ilk olarak çocukların devlet okullarında “göze çarpan” dini kıyafetler giymekten alıkonulmasını önermiştir. Başkan, konuşmasında “laiklik geleneklerimize yazılmıştır. O, Cumhuriyet kimliğimizin kalbinde yer alıyor.” (Chirac, Elysée Palace Speech, supra note 18.) diyerek devletin bu konuda nasıl bir tavır takınacağı noktasında kesin bir duruş sergilemiştir. Nitekim 2004 yılında devlet okullarında hicabın yasaklaması da laikliğin bu katı versiyonunu savunanlar açısından bir zafer olarak görülmüştür (Jézéquel 1999, ss.38-39; Pena-Ruiz, 2001, s.22; akt. Soper ve Fetzer, s.6).

Soper ve Fetzer (2005)'e göre Fransız kilise-devlet modeli, özellikle de laikliğin katı bir biçimde uygulanması sonrasında Müslüman gruplar, dini haklarını doğrudan devletin tanınması hususunda birtakım sınırlamalarla karşılaşmıştır. Fransa'da seküler/laik cumhuriyetçilerin bu tutumu, Müslümanların kendi dini uygulamalarını devletin sağlayacağı imkânlar dâhilinde gerçekleştirmelerini ve haklarını savunmalarını zorlaştırmıştır. Fransa'da önemli bir kamuoyu oluşturabilen Fransız öğretmenler sendikası lideri Francis Berguin'in (2001) kamusal alanda bireyin “dini kavramlarını geride bırakması gerektiğini” ifade etmesi de bu dönemde bireylerin din alanına ne ölçüde müdahale edilmeye çalışıldığını göstermesi açısından dikkat çekmiştir. Berguin'in bu denli seküler düşüncesinin politika yapımcılar arasında geniş çapta dikkate alınmış olması hadisenin boyutlarını göstermesi açısından son derece önemlidir. Söz konusu laik zihniyetin siyaset alanındaki hâkimiyeti, Müslümanların politik alana “Müslüman olarak” girmesini zorlaştırdığı gibi onların “savunmacı” şeklinde itham edilmelerine neden olmuştur. Müslümanların taleplerinin laikliğin bu tür sert uygulamalar karşısında yok sayılması, onların laikliğe farklı anlamlar yüklemelerine sebebiyet vermiştir. Örneğin Grande Mosquée de Lyon'un yönetmeni Kamel Kabtane (2001) Fransız aşırı laikçilerin “laikliği yeni bir din olarak dayatmak istemelerinden” yakınmıştır (Soper ve Fetzer, 2005, s.7). Soper ve Fetzer (2005) ifadesiyle hem kamu politikasının yönlendiricisi hem de ideolojik bir gelenek olarak laiklik, Fransa'daki Müslüman grupların ve liderlerinin politik argümanlarını yapılandırmıştır (s.7).

Belirtilenlerin dışında laikliğin katı/militan uygulamaları Kamel Kabtane'in ifadelerinde olduğu gibi pek çok Müslüman öğretmenin laikliğe karşı bakışını olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir. İnançlarının gereği olarak başlarını örten insanların devlet okullarında barınamaması, Müslümanların Fransız devletine bakışını, her şeyden öte

Müslüman toplumunun Fransa’ya entegrasyonunu etkilemektedir. Laikliğin yeni bir din gibi algılanması ve politikaların bu şekilde uygulanması Müslüman toplumunun Fransa ile olan bağlarını zayıflatmakta/koparmakta, belki de bu toplumun daha fazla içine kapanmasına ve radikalleşmesine neden olabilmektedir. Zira Fransız Müslümanların yaptığı hesaplamalara göre 1989 ve 2000’lerin başında, Müslüman genç kadınların “yüzlercesi”, başörtülerini çıkarmayı reddettikleri için devlet okullarından ihraç edilmekle cezalandırılmıştır (Kabtane, 2001; Merroun, 2001; akt. Soper ve Fetzer, ss.7-8).

Cumhurbaşkanı Jacques Chirac’ın okullarda dini sembollerin laikliğe aykırı olup olmadığını araştırılması için kurdurduğu “Stasi Komisyonu” araştırma amaçlarının ötesinde varsayımlara dayalı olarak “başlı başına görünür bir dinsel sembolün okul içerisinde taşınmasının okul dinginliğini alt üst etmeye elverişli olduğunu, özellikle tarih ve doğa (fen) bilimi gibi modern bilimin temelini oluşturan başlıca derslerin öğretilmesine karşı çıkan davranışların öğretim disiplini olumsuz etkilediğini ve Müslüman kadınların aslında başörtüsünü kendi istek ve arzuları neticesinde değil, bilakis ailevi ve toplumsal baskıdan kaynaklı kullandığını”⁵ ileri sürmüştür (Küçük, 2010, s.104). Müslüman kadınların taktıkları başörtü konusunda ölçsüz bir genelleme yapan komisyonun bu tutumu, pek çok kız öğrencinin öğrenim haklarını kullanamamasına ve okuldan uzaklaşmasına neden olmuştur. Nitekim 2004–2005 öğretim yılında 172 öğrenci başörtülü bir şekilde okula alınmadıkları için eğitimlerine devam etmemiş, 47 öğrenci disiplin kararıyla okuldan uzaklaştırılmış, 3 öğrenci Katolik okullarına gitmiş, 533 öğrenci ise başlarını açmayı kabul ederek eğitimlerine devam etmiştir (Yükleyen ve Kuru, s.26; Küçük, 2010, s.105).

Fransa 11 Ekim 2010’da güvenlik gerekçesiyle “kamuya açık yerlerde yüzü kapalı giysilerle dolaşılmasına yasak getiren” yeni bir yasal düzenleme yapmıştır (Şencan, 2011, s.37). Bu bağlamda 2012 yılında iki Müslüman kadın peçe giydikleri için yargılanmış ve mahkûm edilmiştir. Bunun üzerine 2016 yılında bu iki kadın Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Komitesine başvurmuş ve “Peçe taktıkları ve vücudun tamamını kapatan çarşaf giydikleri için ceza alan iki kadının başvurusunu inceleyen Komite, verdiği kararda Fransa’daki yasağın insan hakları ve dini özgürlüğün ihlali anlamına geldiğini” bildirmiştir. Komite ayrıca “Fransa hükümetinin peçe yasağına ilişkin gerekçeleri ve güvenlik kaygıları konusunda ikna olmadığını” belirterek “devletlerin belli durumlarda kimlik tespiti

⁵ Stasi Komisyonu, laiklik hakkında hazırlanacak yasa önerisinde düzenlemenin şu şekilde olmasını talep etmiştir: “*Vicdan özgürlüğüne ve sözleşmeye bağlı özel kurumların kendi özgürlüklerine saygı içinde, okul, kolej ve liselerde, dini ya da siyasi aidiyeti gösteren kıyafet ve işaretler yasaktır. Her türlü yaptırım orantılıdır ve öğrenci üstüne düşen mecburiyetlere uymaya davet edildikten sonra uymadığı takdirde her türlü yaptırım alınır.*”. Komisyon okullarda öğrencilerin taktıkları dini semboller hakkında da şu öneride bulunmuştur: “*Yasak kapsamındaki dinsel kıyafet ve işaretler, büyük hac, başörtüsü ve kipa gibi bariz şekilde fark edilebilen işaretlerdir. Madalya, küçük hac, Hz. Davud yıldızı, Aziz Fatma eli, Küçük Kur’an gibi bariz şekilde fark edilebilir olmayan işaretler bu kapsamda değildir.*” Komisyon tarafından yapılan öneri, 10 Şubat 2004’te Fransız Meclisi ve Senatosu tarafından kabul edilmiş ve 15 Mart 2004’te Chirac tarafından imzalanarak yasalasmıştır. Ayrıntı için Bkz. Küçük, (2010, ss.105-106).

yapabilmek amacıyla bireylerden yüzlerini açmalarını talep edebileceği fakat peçe yasağının amacın dışında çok geniş kapsamlı olduğunu” ifade etmiş ve Fransa’dan 180 gün içinde rapor hazırlayarak Komite kararının uygulanması –iki Müslüman kadına tazminat ödenmesi ve 2010’da getirilen yasağın gözden geçirilmesi de dâhil- adına atacağı adımları bildirmesini istemiştir (Altuğ, 2018).

Fransa’da laiklik uygulamaları bağlamında Müslümanların karşılaştığı bir başka sorun ise “helal gıda” konusundaki tercihleridir. Chalon-sur-Saone Belediyesi tarafından 1984’ten beri bölgedeki okullarda domuz ürünleri verilen günlerde alternatif yemekler verilmesi uygulaması, 2015’te alınan “alternatif menü uygulamasına son verilmesi” kararı ile sona erdirilmiştir. Müslümanların Hukuki Savunma Ligi adlı örgüt Belediyenin söz konusu kararını Chalon-sur-Saone İdare Mahkemesine taşımış ve davayı kazanmıştır. Belediyenin mahkemenin kararına yaptığı itiraz ise Lyon İdare Mahkemesi tarafından Ağustos 2017’de reddedilmiş; Müslüman veya Yahudilerin dini gerekçelerle farklı menü taleplerinin karşılanması gerektiği, Belediye tarafından konan söz konusu yasağın hukuki olmadığı teyit edilmiştir (Aydın, 2018).

Dinsel yaşam tercihleri dolayısıyla devlet ya da bazı yerel yönetimler ve yöneticiler tarafından dışlanan bireyler, aslında Fransız toplumu içinde inançlarıyla birlikte yaşama imkân ve şanslarının olmadığı düşüncesine kapılmakta, devlete karşı güven ve aidiyet hissetmemektedir. Bu dışlanma ve ötekileştirilme, söz konusu kişilerin farklı radikal gruplara katılmalarına neden olmaktadır. Tüm yaşananların etkisi ile katı laikliğin olumsuz uygulamalarına maruz kalan bireyler, “olmak istedikleri karaktere” yalnız aidiyet hissettikleri grup/gruplar içinde bürünebileceklerine inanırken gün geçtikçe Fransız toplumundan uzaklaşmakta, radikal gruplara ise yakınlaşmaktadır (Kabane, 2001).

Laikliğin Fransa’da izlediği ve uygulamada dönüşüm geçirdiği bu süreçte, laiklik kavramına yüklenen anlamların önemli bir etkisi bulunmaktadır. Fransa’da yaşanan laiklik uygulamasının üç farklı kesim tarafından üç farklı biçimle algılandığını söyleyebiliriz. Ortaya çıkan bu yaklaşımlardaki farklılık, temelde laiklik kavramına yapılan vurguda kendini göstermektedir. Bu duruma dikkat çekenlerin başında Laiklik sosyolojisinin kurucusu olarak da anılan Jean Baubérot gelmektedir. Baubérot laiklik kavramını bir üçgen olarak ele almakta ve üçgenin bir köşesinde “hiçbir dinin veya inancın devlet, millet, kurumlar ve birey üzerinde baskın olmaması” prensibinin yer aldığını, diğer köşesinde “din ve vicdan özgürlüğü”, sonuncusunda ise “farklı din ve inançların hukuk önünde eşitliğinin” bulunduğunu belirtmektedir. Baubérot bu özgürlükleri, sadece bireyin özel alanı veya kendi iç dünyasıyla sınırlandırmadan tüm sosyal pratiklerini de hesaba katarak tanımlamaktadır. Baubérot, laikliği tanımlarken dikkat çektiği önemli hususlardan biri bu üç prensibin bütün olarak algılanması gerektiğidir. Ancak pratikte farklı aktörlerin konumlarına göre bu üç prensipten birini öne çıkardığını belirten Baubérot, inananların din ve vicdan hürriyetine vurgu yaptığını, agnostik ve kilise karşıtlarının dinin baskı unsuru

olmaması prensibini referans aldıklarını, azınlıkların ise din ve inançların eşitliği ilkesi üzerinde ısrar ettiklerini ifade etmektedir (Bauberot, 2004⁶; akt: Sarıkaya, 2004, 2010)⁷.

3. Avrupa’da Din Eğitimi Yaklaşımları ve Fransa’da Laik Din Eğitimi

Batı toplumlarının yeni çokkültürlü yapısı, genelde eğitim sistemlerini özelde ise din eğitimi politikalarını bu yeni ortama uygun olarak düzenlemelerini gerekli kılmıştır. Çokkültürlü ortam içerisinde farklı her dini grubun din eğitimi taleplerini karşılayabilmek için, din eğitimi programları özellikle de devlet okullarında, mevcut sosyo-kültürel ve dini yapıya uygun olarak yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Bu yeni çokkültürlü bakış açısı “farklı din ve kültür mensuplarının bir başka ifadeyle 'ötekilerin' öğretim programlarında görülebilir olmasını” (Carlson, 1995, s.408; akt. Altaş, 2003, s.181) sağlamıştır.

Avrupa'daki birçok ülkenin, yerel, bölgesel ve ulusal bağamlarının getirmiş olduğu farklı durumlardan dolayıyla din eğitime yönelik yaklaşımları da farklılık göstermiştir. Örneğin bir ülkenin dini arka planı (Katolik veya Protestan oluşu), dine bakış açısı, toplumdaki dini değerlerin rolü, din ile devlet arasındaki ilişkisi, eğitim sisteminin yapısı, tarihi ve politikası vb. etkenler din eğitiminin ve uygulanacak yaklaşımın değişmesine yol açmıştır (Jackson, 2007, s.29; Schreiner, 2002, ss.95-97). Bu bağlamda Avrupa'daki din eğitimi uygulamaları konusunda gelişen yaklaşımlara bakıldığında üç farklı yaklaşım türünün olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, “No Religious Instruction veya Laicite” olarak ifade edilen devlet okullarında din eğitime yer vermeyen laik din eğitimi yaklaşımıdır. İkincisi, “Confessional Religious Education/Tek Değer Odaklı Din Eğitimi” olarak ifade edilen bir dine veya mezhebe dayalı din eğitimi yaklaşımıdır. Üçüncüsü ise “Non-Confessional Religious Education/Çok Değer Odaklı Din Eğitimi”⁸ olarak ifade edilen bir dine veya mezhebe dayalı olmayan din eğitimi yaklaşımıdır.

⁶ Türkçesi için Bkz. Baubérout, J. (2009). *Laiklik Tutku İle Akın Arasında 1905-2005*, (Alev Er, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

⁷ Baubérout’un laiklik kavramına getirdiği yaklaşım biçimi, sadece Fransa için değil benzer tartışmaların belli aralıklarla yaşandığı Türkiye için de geçerlidir. Zaman zaman iç siyasette yaşanan politik dönüşümler, laikliğin yukarıda dile getirilen üç farklı anlamından sadece birinin ön plana çıkar(t)ılmasına yol açmaktadır. Bu kısır bakış açısı neticesinde gerek dünyadaki örneklerinde ve gerekse Türkiye’de hususiyetle dinin kamusal alanla ilişkisi ve farklı inançların eşit muamele görmesi gibi konularda oldukça problemli alanlarla karşılaşmıştır (Albayrak, 2015, s.186). Devletin ve politika geliştiricilerin toplumu oluşturan tüm bireyleri kuşatabilmesi için laikliğin barındırdığı bu üç farklı anlamı bir araya getirecek politik bir vizyon geliştirmeleri ve uygulamaları gerekmektedir

⁸ “Confessional Religious Education (RE) ve “Non-confessional RE” kavramları, Avrupa’da farklı ülkelerdeki uygulama çeşitlilikleri dolayısıyla din eğitimcileri tarafından farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Örneğin Non-Confessional RE yaklaşımının İngiltere ve İsveç’teki örneği açıklanırken bu kavramlar yerine “integrative ve seperative RE” kavramlarını kullanılmaktadır. Almanya’da ise “non-confessional RE ve integrative RE” kavramları yerine “interreligiöser Religionsunterricht”

Söz konusu bu üçlü sınıflama, genel olarak Avrupa'daki din eğitimi politikalarını tanıma ve anlama konusunda önemli ve yerinde kabul edilse de Avrupa'daki İslam din eğitiminin hukuki, eğitsel ve yapısal durumunu açıklama noktasında yetersiz kalmaktadır. Zira sosyo-kültürel, siyasi ve tarihsel arka planlarından kaynaklanan farklılıklar sebebiyle, Avrupa ülkeleri İslam din eğitimi uygulamaları noktasında farklı çözümler geliştirmiştir. Bu nedenle Avrupa'daki din eğitimi yaklaşımlarını sınıflamaya yönelik farklı bakış açıları da bulunmaktadır. Bunun ötesinde confessional ve non-confessional din eğitimi modellerinin ne olduğu, ne şekilde yorumlanacağı ve nasıl uygulanacağı hususunda, ülkeden ülkeye değişiklik gösteren tecrübeler ortaya çıkmıştır. Örneğin İngiltere'de uygulanan non-confessional din eğitimi yaklaşımı ile İsveç veya Danimarka'daki tamamen aynı değildir. Bazen bu kavramların mahiyetleri dahi ülkelere göre değişiklik gösterebilmektedir (Schreiner, 2011, s.22-23). Nitekim ilköğretim programlarını non-confessional olarak tanımlanabilen, ancak tarafımızdan yapılan araştırmada confessional din eğitimi yaklaşımının öğelerini içerdiğini belirlediğimiz ve aynı durumun başka din eğitimcileri tarafından da teyit edildiği Finlandiya'daki uygulama için "weak-confessionaal" kavramı kullanılmaktadır.⁹

Genel sınıflandırmada yer alan kavramlarının kapsam ve sınırlılıklarında görülen bu farklılıklardan ötürü, İslam din eğitimi ile ilgili yeni ve farklı sınıflandırmaların olduğu gözükmemektedir. Bu bağlamda Batı literatüründe en dikkat çekici sınıflama Albrecht Fuess tarafından geliştirilen ve "Laik, Herkes İçin Din Eğitimi, Resmi Tanıma ve İhmal Modelleri" şeklinde yapılan/adlandırılan sınıflama olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Fuess, 2007). Ancak söz konusu din eğitimi yaklaşımı Fransa bağlamında ele alındığında, yapılan tanımlamaların aynı olduğu ve "Laik Yaklaşım" ifadesinin tüm sınıflama türleri için kullanılan ortak bir adlandırma olarak tercih edildiği görülmektedir (Fuess, 2007; Bahçekapılı, 2011a). Laik yaklaşım, özel okullar hariç, "devlet okullarında" din eğitimi uygulamasının yer almadığı yaklaşım türüdür. İslam din eğitimi konusunda ortaya çıkan modellerden ilki laik din eğitimi uygulamasıdır. Bu model Avrupa'da Fransa ve İsviçre'nin Francophone kantonlarında uygulanmaktadır. Fransa bir takım tarihsel sebeplerden dolayı din ve devlet ayrımının en derinden hissedildiği tek Avrupa ülkesidir. Din ile devlet arasındaki bu ayrım veya birbirinden bağımsız olma durumu, belirtildiği üzere 1905 tarihine kadar uzanmaktadır. 1905 yılında devlet ve kiliseyi ayıran kanunla birlikte, dinî

(Interreligious RE/Dinlerarası Din Eğitimi) ve "Religionsunterricht für alle" (RE for All/Herkes İçin Din Eğitimi) kavramlarının tercih edildiği görülmektedir (Alberts, 2007, s.1).

⁹ Finlandiya'da 2003 yılında yapılan Din Özgürlüğü Yasası ve farklı inanç kesimlerinin toplum içerisinde varlıklarını göstermesi sonrasında, Protestan Kilisesi'nin baskın ağırlığına rağmen, din derslerinin içeriği hakkında yapılan tartışmalar çoğalmıştır. Artan yeni talepler doğrultusunda Protestan din eğitiminin içeriğinde bir takım değişikliklere gidilmiştir. Protestan din eğitimi, içeriksel yapısındaki bu değişim sebebiyle tam anlamıyla confessional olarak değil "weak confessional" olarak ifade edilmektedir (Räsänen ve Ubani, 2009, s.66; Bahçekapılı, 2013, s.900).

eğitim-öğretim Katolik Kilise’ne devredilmiş ve Devlet, kendi kurumlarında din eğitimi ve öğretimi uygulamasına son vermiştir (Willaime, 2007a, s.90-93; Schreiner, 2011, s.95).

Görülebileceği üzere, laik modelde din eğitimi uygulaması tamamen kalkmamakta, yalnız din eğitiminin uygulandığı alanlarda değişiklik yapılmaktadır. Çünkü bu yaklaşımın benimsendiği ülkelerde devlet okullarında olmasa da, özel okullarda (écoles privées veya écoles libres) din eğitimi yapılabilmektedir. Örneğin Katolik kilisesi, kendi açtığı eğitim kurumlarında din eğitimi uygulamasına devam etmektedir. Nitekim Fransa’da da mevcut okulların yaklaşık %20’si özel okuldur ve bunların %78,8’i (yaklaşık 8650 okul, 2.050.000 öğrenci) Katolik kilisesine ait olup söz konusu kurumlardaki öğrenci sayısı ülkedeki toplam öğrencilerin %20’sini teşkil etmektedir (Schreiner, 2005, s.7; Bellestrem, Bardinelli ve Cornides, 2011). Ülke genelindeki Katolik okullar, tek tip olmayıp, anaokulundan üniversiteye kadar pek çok eğitim kademesinde faaliyet göstermektedir. İlk, orta (kolej) ve liseler, meslek okulları, teknik liseler, özel eğitime muhtaç çocuklar için okullar ve ziraat okulları, Katoliklerin ağırlıklı eğitim faaliyeti yürüttükleri alanlardır (Köylü ve Turan, 2014, s.107).¹⁰

Fransa’da özel okullar devletle sözleşmesi olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Devletle sözleşmesi olan okullar, Eğitim Bakanlığı’nın talimatlarına uyar ve bakanlığın hazırladığı öğretim programlarını takip eder. Sözleşmesi olmayan özel okullar, Bakanlığa kayıt yaptırmak zorundadır, ancak iş/işlemlerinde tamamen bağımsızdır ve kendi öğretim programlarını hazırlayabilir (www.expatica.com; www.justlanded.com). Günümüzdeki Katolik okulların önemli bir çoğunluğunun devletle sözleşmesi vardır ve devlet okullarındaki ulusal öğretim programını takip ederler. Ayrıca öğretmen seçiminde devlet okullarında temel alınan kriterlere bağlıdırlar (Wilde, 1978, s.87). Devletle sözleşme imzalayan okulların dikkat çeken özelliklerinden biri devlet tarafından mali anlamda destek almalarıdır. Devletle sözleşme yapmış olan bütün özel okulların öğretmen ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanır. Bir derneğin devlet ile yaptığı sözleşmeye tabi olan özel okullar ise işletme giderlerini karşılamak için ilave destek alabilir (Messner, 2008, s.129).

Özel okullar 31 Aralık 1959 tarihinde devletle imzaladıkları ve kısaca Debre Kanunu olarak isimlendirilen yasal düzenleme ile birlikte kapılarını inanç ayrımı gözetmeksizin tüm öğrencilere açmıştır (Kavas, 2007, s.345). Bu sebeple Katolik okulların önemli bir kısmı mezhepsel olmayan günlük okullardır (non-denominational day school). Buna göre Katolik okulları sadece Katolikleri değil, Katolik olmayan ailelerin çocuklarını da kabul etmektedir.

¹⁰ Köylü ve Turan’ın (2014) tespitlerine göre 2005 yılında ülkede Katoliklere ait 5.300 ilköğretim, 1.630 ortaokul (kolej), 818 genel ve teknik eğitim veren lise, 528 Katolik meslek lisesi, 212 Katolik lisesi bulunmaktadır. Ayrıca Fransa’da Paris, Lille, Angers, Lyon ve Toulouse’de 5 Katolik Üniversitesi yer almaktadır (ss.107-108). Fransa’daki Katolik okulların sayısı konusunda ayrıca bkz: Messner, (2008, s.129).

Fakat bu okullarda Katoliklik teşvik edilmemektedir. Ancak, Katolik aileler, çocuklarını bu okula verdiklerinde, okul yönetimlerinden devletin belirlediği eğitim programı dışında “Hristiyanlıkla ilgili bilgilerin verildiği dersleri”n çocuklarına okutulmasını isteyebilmektedir. Yine okul yönetimleri, ibadet saatlerinde ve özel günlerde öğrencilerin istemesi durumunda, onları en yakın kiliseye götürerek ibadet etmelerine imkân tanımaktadır (Kavas, 2007, 346). Ayrıca devlet okulları Pazartesi’den Cumartesi’ye kadar haftada 6 gün eğitim-öğretime devam ederken, söz konusu özel okullar Pazartesi’den Cuma’ya haftada 5 gün eğitim-öğretime devam etmektedir. Özel okullarda eğitim alan öğrenciler -devlet okullarında olduğu gibi- ortaokulu ve liseyi bitirme sınavlarına tabi tutulmaktadırlar (www.justlanded.com; <http://education.stateuniversity.com>). Özellikle Katolik liseleri, lise tamamlama sınavında oldukça başarılıdır. 2003 yılındaki verilere göre Bakalorya (liseyi tamamlama) sınavına giren öğrencilerin %98’inin başarılı oldukları tespit edilmiştir (Köylü ve Turan, 2014, s.108).

Fransa’da anakara içinde özel eğitim kurumları dışında Laik yaklaşımın uygulanmadığı tek yer Alsace-Moselle bölgesidir. Ancak Alsace-Moselle bölgesine ek olarak, Réunion, Martinique, Guadeloupe ve Fransız Guyanası gibi deniz aşırı Fransız topraklarında da laiklik konusunda istisnai uygulamalar mevcuttur. 1905 yılında devlet ve kiliseyi ayıran kanun kabul edildiğinde, Alman İmparatorluğunun bir parçası olan Alsace- Moselle bölgesi, bugün hala kendi geleneksel hukukunu ve statüsünü korumakta ve belli problemler için kendi çözümlerini uygulamaya geçirmektedir (Şencan, 2011, s.35).

Alsace-Moselle Yerel hukukuna göre, ilkokullar için 15 Mart 1850 tarihli kanunun 23. Maddesi ile orta dereceli okullar için de 13 Temmuz 1873 tarihli talimatın 16 Kasım 1887’de yeniden kaleme alınmış şekline uygun olarak, tanınmış (Katolik, Protestan, Yahudi) dini cemaatlerden birine mensup olan öğrenciler kamu okullarında din eğitimi alabilirler. Alsace-Moselle bölgesinde dini eğitim (din dersi), okul programlarının bir parçasıdır ve kamu görevlileri din eğitimi sınıflarını organize etmekle yükümlüdür. Devlet okullarında okutulan din dersi öğretim programı, ilgili dini cemaat ile devletin eğitim yetkilileri tarafından hazırlanmaktadır. Ancak programın dini muhtevasını, devlet yetkililerinin müdahalesi olmaksızın, ilgili cemaat kendisi belirlemektedir. Bu dersi verecek öğretmenler ise dini cemaatlerle işbirliği halinde devlet tarafından seçilir ve atanır. Bununla birlikte öğrencilerin 18 yaşına gelinceye kadar ailelerinin, 18 yaşından sonra kendilerinin talepleri doğrultusunda din dersinden muaf olma hakları bulunur. Ayrıca öğrenciler, din dersi müfredatında yer alan “uygulamaya dayalı konulara” katılmayabilirler (Messner, 2008, ss.127-128).

Yukarıda belirtilenlere ek olarak Alsace-Moselle bölgesinde faaliyet gösteren dini cemaatlere ait ilkokul, ortaokul ve liselerde din dersi yapılmakta, bu okullardaki din dersi öğretim programı cemaat yetkilileri tarafından belirlenmektedir. Bu bölgedeki özel okulların bir diğer özelliği, devlet tarafından yoğun bir şekilde destek alabiliyor olmalarıdır. Alsace-Moselle bölgesi dışındaki özel okullara yapılan mali desteklerde sınırlama

görülürken, Alsace-Moselle bölgesindeki özel okullar 1886 kanununun 2. Maddesi’nden muaf tutulmuştur (Danıştay, 28 Mayıs 1937). Bu sayede bu bölgedeki idarecilerin özel okullarının yatırım harcamalarını sınırsız bir şekilde devlet tarafından desteklenebilmektedir (Messner, 2008, s.129).

4. Fransa ve Müslümanlar: Tarihsel Arkaplan

Batı ile İslam’ın karşılaşması bu yüzyıla özgü bir olgu değildir. İslam’ın Avrupa’daki tarihi, 8.yy’a kadar uzanmaktadır. Ortaçağ boyunca Müslümanların savaşlar ve ticari ilişkiler yoluyla İtalya, İspanya ve Portekiz gibi dönemin güçlü ülkeleriyle ilişkilerinin olduğu, hatta buralarda yaşadıkları bilinmektedir (Hunter, 2002; Antes, 2005). Arap yarımadasından batıya doğru Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika’yı ele geçiren Müslümanlar, Tarık b. Ziyad komutasındaki İslam ordusu ile 711’de Cebelitarık Boğazını geçerek Vizigotları bozguna uğratarak İspanya’ya yerleşir (Ceran, 2017, s.17). İspanya’nın ardından Fransa’nın da İslamiyet’le ilk tanışması aynı yüzyılda gerçekleşir. Zira İslam ordusu 717-718 yıllarında Hür b. Abdurrahman kumandasında Güneybatı bölgesinde İspanya sınırında bulunan Pirene Dağları’nı aşarak Fransa topraklarına girer (Karaman, 2003, s.112).

Hür b. Abdurrahman’dan sonra kumandayı alan Semh b. Malik, Akitanya (Aquitania) düklüğünün başşehri Toulouse’u (Tuluz) kuşatmış, ondan sonra Semh’in yerini alan Anbese b. Süheym el-Kelbî 725’de Carcassonne’u (Karkason) ele geçirmiş ve Nîmes’e (Nim) kadar olan bölgeyi anlaşma yoluyla idaresi altına almıştır. Nîmes’den sonra Rhône vadisi boyunca herhangi bir direnişle karşılaşmadan yoluna devam edip Vienne ve Lyon şehirlerini ele geçirmiştir (İbnü’l-Kütiyye, 1989, 39; akt. Ceran, 2017, s.17). Anbese’nin vefatından sonra 731’de Endülüs Valiliğine atan Abdurrahman b. el-Gafiki Fransa içlerine doğru girmek suretiyle Lyon ve Bordeaux’ya kadar ulaşmışlardır. Sonrasında Abdurrahman, Arles şehri, Dauphiné bölgesi, Lyon, Mâcon, Beaune, Dijon, Bèze, Autun, Besançon ve Paris’e 30 km mesafedeki Sens şehrine kadar ilerlemiştir (Ceran, 2017, s.18). Ancak bir müddet sonra Müslüman kuvveti bugün Moussais La Bataille denilen yerde Charles Martel kumandasındaki Frank kuvvetleri tarafından mağlup edilmiştir. Tarihte Puvatya savaşı olarak bilinen bu olaydan sonra Müslümanların daha ileri gitmeleri mümkün olamamıştır. Ancak bir müddet daha güney sahillerine ve Marsilya yakınlarına yerleşerek 975 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir (Karaman, 2003, s.112).

Müslüman dünya ile Fransa arasındaki diplomatik ilişkilerde Abbasi halifeleri ile Karolenj hanedanı hükümdarlarının rolü büyüktür. Abbâsi hükümdarı Hârûn Reşîd (786-809) ile çağdaşı İmparator Şarlman arasında yaşananlar söz konusu ilişkilerin geliştirilmesinde önemli katkılar sunmuştur. Bu iki devlet adamının bir araya gelmesinde, onların siyasi geleceklerini olumsuz etkileyen İspanya’daki Endülüs Emevilerin varlığı önemli bir etken olmuştur. Bir başka ifadeyle İspanya’daki Emevi devletini, her iki devlet adamı da bir tehdit unsuru kabul etmiştir (Karakuş, 2017, 473). Harun Reşit ile Şarlman arasında -karşılıklı elçilerin gönderilmesi ve hediyeleşme yoluyla kurulan- yakın ilişkiler, savaşlar dışında iki

devlet ve toplumun birbirini tanımaya imkân sunmuş, özellikle bu dönem zarfında Fransızlar, İslam dünyası ve medeniyetinin farklı unsurlarını keşfetme fırsatı yakalamıştır (Ceran, 2017, ss.30-32).

Arapların dışında Fransa ile ilişki kuran bir diğer devlet ise Osmanlı olmuştur. Osmanlı-Fransa arasındaki ilk ilişki Bizans'ın yardım çağrısı üzere 1368'de gerçekleşmiştir. 14.yy'da Osmanlıların Balkanlara yerleşmesi iki devlet arasındaki siyasi-askeri ilişkileri arttırmıştır (Yorulmaz, 2000, s.697). Kanuni dönemi, ilişkilerin evrildiği, yoğun ticari ve siyasi alışverişlerin başladığı süreç olarak bilinmektedir. Kanuni Sultan Süleyman ile Fransız Kralı I. François'ın başlattıkları bu yakınlaşma, bir anlamda Fransa'nın bugüne kadar İslam ülkeleriyle yürüttüğü ilişkilerin temelini oluşturması yönüyle ayrı bir önem taşımıştır. Özellikle 1536 yılında Fransa'ya verilen ahitname ile Osmanlı sınırları içinde dini, ticari, hukuki sahalarda önemli imtiyazlar tanınmıştır. Artık Fransız tüccar, misyoner ve diplomatlar imparatorluğun önemli merkezlerine yerleşerek Müslümanları tanıma fırsatı bulmuşlardır (Karaman, 2003, s.112).

Fransızların Osmanlı topraklarında gerçekleştirdiği eğitim faaliyetleri, Fransa'nın Osmanlı'da bıraktığı izler açısından ayrı bir önem taşımıştır. Fransız, İngiliz, İtalyan, Rus, Alman ve Avusturyalı misyonerler tarafından başlatılan eğitim faaliyetleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nu maddi ve manevi unsurlarıyla en çok etkileyen Fransızlar olmuştur. Aynı şekilde Osmanlı'da yabancı okullar içerisinde ilk açılan, Osmanlı eğitim ve kültür hayatını önemli ölçüde etkileyen okulların da Fransız misyoner okulları olduğu görülmüştür. Osmanlı batılılaşma/modernleşmesinde model kabul edilen Fransa, okullarıyla bu süreci etkilemiştir (Topçu, 2007, s.117; Alakuş ve Bahçekapılı, 2009, s.140). Söz konusu okullar, Fransa'nın Türkiye'deki kültürel nüfuzunu geliştirmesinde de önemli rol oynamıştır. 1839'da yalnızca İstanbul'daki Fransız Okulu sayısı 40 olup, 4011 yerli Hristiyan ve 1860 yabancı olmak üzere 5871 öğrencinin bu tarihte Fransız okullarında öğrenim gördüğü belirlenmiştir.1914'e gelindiğinde, ülke çapındaki Fransız okul sayısı 500'ü bulmuştur (Sezer, 1999, ss.81-82).

Her iki ülke arasında yaşanan bu gelişmeler yanında 18. yy'nın sonundan itibaren Kuzey Afrika topraklarında yaşanan Fransa-Osmanlı savaşları, bugün Fransa'nın demografik, kültürel ve dini yapısında görülen dönüşümün önemli bir etkeni olarak karşımıza çıkmıştır. 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle başlatılan İslam ülkelerine hâkim olma siyaseti, 1830'da Cezayir'de, diğer Mağrip ülkelerinde ve Kara Afrika'da devam etmiştir. Zamanla Müslüman sömürgeleri, bağımsızlıklarını elde etmiş olmasına rağmen, dil, kültür, siyasi ve askeri işbirliği açısından Kuzey Afrika ülkelerinin Fransızlarla olan yakın ilişkileri 20.yy'nın ikinci yarısından günümüze kadar sürmüştür (Karaman, 2013, s.113).

Genel olarak Avrupa'nın özel olarak ise Fransa'nın Müslümanlarla karşılaşmasında II. Dünya savaşı sonrasında yaşanan gelişmelerin önemli bir etkisi olmuştur. Savaş sonrası gerçekleşen ekonomik ve politik göçlerle Avrupa'ya gelen Müslümanlar, 20.yy'da yeni bir

fenomen olarak ortaya çıkmışlardır (Jozsa, 2007, s.67; Antes, 2005, s.206). Zira Doğu’dan Batı’ya doğru gerçekleşen göç hareketlerinde, doğu toplumlarının gelecek kaygısı ve yeni bir yaşam inşa etme hayalleri kadar, iki dünya savaşı sonrasında Avrupa’nın, maruz kaldığı psiko-sosyal ve dini bunalımlardan ve karşılaştığı sosyo-ekonomik problemlerden kurtulma amacının da önemli rolünün olduğu görülmüştür (Bahçekapılı, 2011a, s.22).

İlk göç dalgasının başladığı 1950-1960 yılları arasında Avrupalı devletlerin kendi sömürge ülkelerinden getirdikleri göçmenlerle birlikte, artık Avrupa’da farklı kültürler belirmeye başlamış, yeni renk ve yüzlerle çeşitlenen Avrupa kıtası, kültürel farklılaşmayı tecrübe etmiştir (Cox, 1983). Bu kültürler arasında önemli çoğunluğu, yaklaşık bin yıl doğu-batı arasındaki mücadelenin merkezinde yer alan İslam dininin temsilcileri oluşturmuştur. Avrupa toplumları için yeni bir mücadelenin de başlangıcı olan bu karşılaşma, gün geçtikçe Avrupa’nın tek tip veya tek uluslu yapısının değişmesine, çokkültürlü ve çok inançlı bir toplum haline dönüşmesine yol açmıştır. Zira farklı kültürler aynı zamanda farklı inanç sistemleri demektir ve farklı kültürlerden gelen insanlar sadece bedenlerini değil dillerini, geleneklerini, kültürlerini, özellikle de kültürlerinin önemli bir ögesi olan inanç biçimlerini/sistemlerini Batıya taşımışlardır (Casanova, 2005).

Fransa II. Dünya Savaşı’ndan olumsuz etkilenmiş; 320 bin asker ve 270 bin sivil olmak üzere yaklaşık 600 bin Fransız savaşta hayatını kaybetmiştir. Ayrıca ülke yakılıp yıkılmış; savaş sonrası 9 bin köprü, 115 istasyon, 91 bin fabrika ve 550 bin evin yeniden yapılmasına gereksinim duyulmuştur. Bunun için de iş gücüne ihtiyaç duyulmuştur. Ancak ülkedeki erkek sayısının kadın sayısına nazaran az olması, Fransa’nın kapılarını göçmenlere açmasına sebep olmuştur. Bir başka ifadeyle diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Fransa’yı da yeniden inşa etmek için yabancı iş gücüne başvurulmuştur (Yardım, 2017, s.104).

İş gücü ihtiyacından ve Avrupa’nın yeniden inşa edilmesi vizyonundan doğan ve Doğu’dan Batıya doğru gerçekleşen söz konusu göç hareketinden birçok Avrupa ülkesi gibi Fransa da etkilenmiş, özellikle Kuzey Afrika’daki eski sömürgelerinden ve diğer İslam coğrafyalarından pek çok Müslüman yeni vatanları Fransa’ya yerleşmiştir. Günümüzde İslam Fransa’da ikinci büyük din olurken Müslümanlar da en kalabalık ikinci dini grup olarak Fransa’da yaşamaktadır. Fransa Piskoposluğu Avrupa’daki Müslümanlarla ilişkiler Sekreterliği 1996 yılında Batı Avrupa ülkelerindeki Müslümanlar hakkında hazırladığı dosyada, Fransa’da yaşayan Müslüman nüfusunun 1.5 milyonunun Cezayir’den, 1 milyonunun Fas’tan, 3 yüz 50 bininin Tunus’tan, 35 binin Türkiye’den, 250 bininin diğer Afrika ülkelerinden ve 350 bin kadarının da farklı İslam coğrafyalarından geldiğini belirtmektedir (COUREUR, 1998; akt. Karaman, 114). Söz konusu rakamlar, İslam ve Müslümanların Fransa’daki varlığı açısından son derece önemlidir. Artık Müslümanlar Fransa’da güçlü bir dini grup olurken, bir taraftan sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik durumlar ile din ve eğitim gibi alanlarda Fransa’yı etkilemekte, diğer taraftan Fransa’nın çokkültürlü ve çok dinli yapısını önemli ölçüde şekillendirmektedir.

5. Fransa’da Müslümanların Din Eğitimi

Fransa, Batı Avrupa’da Müslüman nüfusun en yoğun olduğu ülkelerin başında gelmektedir. Çoğunluğu Kuzey Afrika ülkelerinden olmak üzere yaklaşık 5 milyon Müslüman Fransa’da yaşamaktadır. Bu sayı, Fransa’daki toplam nüfusun %5,7’sini oluşturmaktadır (Fuess, 2007, s.217).¹¹ Fransa’daki Müslüman sayısının yaklaşık 6 milyonu bulması, onun Katoliklikten sonra en büyük ikinci din konumuna gelmesini sağlamıştır (Saint-Martin, 2013, s.158).

Fransa’da devlet tarafından desteklenen özel dini kurumlar (okullar) bulunmaktadır. Ancak bunların çoğunluğu Katolik Kilisesine aittir. Müslümanların bu nitelikte devlet tarafından finanse edilen okulları bulunmamaktadır. İslam, Müslümanlara ait olan ve genelde Arap ülkeleri tarafından finanse edilen özel okullarda öğretilmektedir (Nielsen, 2004, s.22, Fuess, 2007, s.217; Jozsa, 2007, ss.74-75).

Fransa’da Müslüman çocukların kendi inanç öğretilerine uygun olarak din eğitimi alabildikleri yerlerin başında aileleri gelmektedir. Ailelerin dışında alınan din eğitimi, Fransa’da İslam din eğitimi konusunda problemlere yol açmaktadır. Müslümanların devlet desteği alarak Fransa’da okullaşamaması, çoğu Müslümanın dini gruplar tarafından veya Arap ülkeleri tarafından desteklenen okullara gitmesini zorunlu kılmaktadır. Aslında bu durum, İslam eğitiminin devlet tarafından denetimsiz ve kontrolsüz bir şekilde gelişmesine neden olmaktadır. Genç yaşlarda radikal İslamcı görüşler çerçevesinde verilen din eğitimiyle zihinleri şekillenen -kökeni Fransız olmayan ancak Fransa’da doğup büyüyen ve çoğu Fransız vatandaşı olan- Müslüman çocuk ve gençlerin İslam ve Batı algısı da beklenenin dışında teşekkül etmektedir. Özellikle aileleri Kuzey Afrika ülkelerinden gelen çocuklar, ciddi bir dini ve kültürel yabancılaşma ile karşı karşıya kalmaktadır. Bir başka ifade ile yaşananlar sonrasında çocuklar ve aileleri arasında kültürel uçurumlar oluşabilmektedir (Cesari, 2002, s.39).

Belirtilenler Fransız Müslüman toplumunun genel olarak eğitimle özel olarak da din eğitimi ile ilgili bir takım sorunları bulunduğunu ortaya koymaktadır. Soper ve Fetzer’e (2005)’in de ifade ettiği gibi Müslümanların Fransız devlet okullarında yaşadıkları sorunlar başörtüsü veya bunun üzerinden yapılan tartışmalarla sınırlı değildir. Marsiya’nın (1997, s.24-39) dikkat çektiği gibi Müslümanların ulusal formla şekillenmiş Fransız eğitim politikasından kaynaklanan sorunları da bulunmaktadır. Fransa’nın mevcut eğitim politikası, devlet

¹¹ Fransa’nın hukuki bakımdan laik bir ülke olmasından ötürü, nüfusa sayımlarında dini aidiyet sorulmamaktadır. Bu nedenle ülkedeki Müslümanların sayı ve oranına dair resmi bir oran bulunmamaktadır. Farklı araştırma kuruluşları, Müslüman ve diğer dini gruplara yönelik bir takım çalışmalar yürütmektedir. Farklı sonuçlar için Bkz: Köylü ve Turan (2014, s.110). Yine Fransa’daki Müslümanların %82’sinin Kuzey Afrika kökenli, bunun da %43’ünün Cezayirli, %28’inin Faslı ve %11’inin Tunuslu olduğu hesaplanmaktadır. Kalan %9’unun ise Türk ve orta Afrika’dan göç eden Müslümanlardan oluştuğu düşünülmektedir (LOCALMULTIDEM, 2007, ss.3-4).

okullarında çokkültürlülüğün uygun bir eğitim modeli olarak reddedilmesine neden olmaktadır. Buna ek olarak Müslümanların kültürel ve dini arka planının düşmanca görülmesi onları Fransa’ya daha da yabancılaştırmıştır. Devletin eğitim politikasında benimsediği bu dar bakış açısı, Tarih, coğrafya ve edebiyat derslerinin öğretim programlarında “Müslüman dünya” gibi az sayıda ders konusunun yer almasına neden olmaktadır. Bu durum ise İnsan Hakları Bildirgesi ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmelerinde, Avrupa Birliği ve Konseyinin müteaddit zamanlarda teyit ettiği din eğitimi ve öğretimi özgürlüğünden (Bahçekapılı, 2011b) Fransız Müslümanlarının mahrum kalmasına yol açmaktadır. Hâlbuki Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Sözleşmenin 9. Maddesindeki “öğretim” kelimesinin kullanılmasında, bu kelimenin kapsamının, din eğitimi faaliyetlerinden daha geniş olduğunu belirtmiştir. Mahkemeye göre 9. Maddede düzenlenen “öğretim” hakkı, sadece 1 No’lu Ek Protokol’ün 2. Maddesinde teminat altına alınan ebeveynin çocuklarına kendi dinî ve felsefî inançlarına göre eğitim hizmeti sunulmasını isteme hakkını değil, bütün herkesin, din ve inancını başkalarına öğretme ve ulaştırma hakkını içermektedir, 9. Maddedeki “öğretme faaliyeti”, Ek Protokol’ün 2. Maddesindeki din eğitim ve öğretimini de kapsamaktadır (Küçük, 2009, s.63). Mahkemenin bu kararına rağmen, Fransa’nın sınırlayıcı politikaları, ülkede başta Müslümanlar olmak üzere, farklı dini grupların din eğitimi ve öğretimi yapabilme haklarını dar bir alanda kullanabilmelerine neden olmaktadır.

Devlet okullarında, tarih dersi haricinde Müslümanların alabilecekleri bir İslam din dersi yoktur. Bununla birlikte diğer dini gruplar gibi Müslümanların da özel okul açabilme hakları söz konusudur. Fransa’da Müslümanlar tarafından açılan ilk İslam okulu Afrika’nın doğu kıyısında Réunion adasında kurulmuş olan lisedir. 1947 yılında kurulan bu okul, 1970’te devletle “basit bir sözleşme” imzalarken 1990’da da “dernek sözleşmesi” yapmıştır. Paris banliyölerinde açılan ilk İslam özel okulu ise “Lycée-Collège Averroès” olmuştur. Bu okul ilköğretim, ortaokul ve lise kısımlarını içermektedir. Üniversiteye geçişte Müslüman öğrencilerin önüne açan okul, 2008 yılında devletle anlaşarak “devlet desteği” alma hakkına sahip olmuş öğrencilerin %100’ü de “Bakalorya (lise diploması)” elde etmiştir. Özellikle 2004 yılında başörtüsüne getirilen yasaktan sonra bu okulun eğitimde oynadığı rol önemini attırmıştır. Kendi dini-kültürel geleneklerini yaşatmak isteyen aileler, çocuklarını bu okula göndermiştir. Şuan itibarıyla okulda öğrenim gören öğrenci sayısı toplamda 800’ü bulmuştur (Chazan, 2013.03.30). Averroès’daki okul dışında 2003’te Lille’de bir İslam Lisesi ve Décines’de (Lyon kentsel alanında) bir ortaokul açılmıştır. Ancak Fransa’nın her bölgesinde İslam Okulu açmak kolay değildir. Bazen Décines’de olduğu gibi yerel okul yetkilileri, Müslümanların özel okul açmasına izin vermemekte veya zorluk çıkarabilmektedir. Décines’de yerel okul yetkililerinin İslam okulu açma projesini sekteye uğratma çabalarına karşı Müslüman dernekler ve aileler Ekim 2006’da bir araya gelerek iki gösteri düzenlemiş ve Milli Eğitim Konseyi nihayetinde okul açma projesini hakkında olumlu görüş bildirince okul Mart 2007’inin başında açılmıştır (LOCALMULTIDEM, 2007, s.13). Fransa’daki İslam Okulu sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Nitekim 2012’de toplamda

24 olan bu sayı, 2013'de 34'e, 2015'te 49 ulaşmıştır.¹² Ancak İslam okullarının daha önce belirtildiği üzere yalnız bir kaçının devletle imzaladıkları sözleşmeleri bulunmaktadır.

Müslümanların önemli bir kısmı, çocuklarını Fransız devlet okullarına göndermektedir. Bunun temelinde Fransız Müslümanlarının mevcut kamusal laik sisteme güçlü bir şekilde bağlı olduğu düşüncesi vardır. Ayrıca Müslümanların çocuklarını devlet okullarına gönderme tercihlerinin de özel okul açmayı sınırladığı da iddia edilmektedir. Nitekim son zamanlardan yapılan bir anket, Fransız Müslümanların %67'sinin devlet okulundan memnun olduğunu göstermektedir. Ankete göre aileler, çocuklarını din eğitimi verilmeyen bir devlet okuluna göndermeyi tercih etmektedir. Bu bağlamda ankete katılanların %18'i din eğitiminin sağlanabileceği bir devlet okulunu tercih ederken, sadece %5'i Müslüman okuluna göndermeyi tercih ettiklerini belirtmişlerdir (LOCALMULTIDEM, 2007, s.13).

Avrupa'da yaşayan Müslümanların dini konulardaki ihtiyaçlarının karşılanmasında imamlara önemli görevler düşmektedir. Avrupa ülkelerine imamlar, genellikle Müslümanların göç ettikleri kendi ülkelerinden dini topluluklar aracılığıyla getirilmektedir. Bu durum, Müslümanların dini geleneklerini sürdürmeleri açısından olumlu görülürken, Müslümanların Avrupa'ya entegrasyonu hususunda ortaya çıkardığı problemler sebebiyle çoğu Avrupalı siyasetçi ve düşünür tarafından olumsuz kabul edilmektedir (EPC, 20005). Özellikle siyasetçilerin imamları, Müslümanların Avrupa'ya entegrasyonu konusunda günah keçisi ilan etmeleri, onları imamların eğitiminde yeni arayışlara itmiştir. Bu doğrultuda imamların farklı İslam coğrafyalarından getirilmesi yerine kendi ülkelerinde eğitilmelerine yönelik yeni politikalar geliştirilmiştir. Böylece Müslümanların Avrupa ile bütünleşebileceği, şiddetin önlenilebileceği, Avrupa toplumu ile Müslümanlar arasındaki çelişkilerin azaltılabileceği ve daha doğru bir İslami aydınlanmanın sağlanabileceği düşünülmüştür. Bu amaçla, Avrupa üniversitelerinde Avrupa'ya uyumlu imamların eğitimi için yeni eğitim kurumları açılmaya çalışılmıştır.¹³ Zira Avrupalılar, Müslümanların yaşamlarındaki merkezi rollerinden dolayı, imamların eğitimine Müslümanların entegrasyon sürecinde önemli bir rol vermektedir (Ednan ve Zsofia, 2012).

¹² Bkz <https://www.statista.com/statistics/781033/islamic-schools-france>

¹³ Örneğin Aralık 2004're Hollanda Eğitim ve Bilim Bakanı üniversitelerden ulusal imam eğitimi için öneriler sunmalarını istemiş ve Ocak 2005'de Amsterdam'daki Leiden, Groning, Vrije Üniversiteleri ile Utrecht'teki Humanistic Üniversitesi imam eğitim programları ile ilgili planlarını Bakanlığa sunmuştur (Ghaly, s.379-402). Bunun dışında Bosna Hersek için Bkz. Ceric, M. (2008, ss.277-298), İtalya için Bkz. Pallavicini, (2008, ss.469-486), Danimarka, Fransa, Avusturya ve Almanya için Bkz. Johansen, B. S.(2006). Bunlara ilaveten Batı Avrupa'da İmamlarla ilgili olarak Mohammed Hashas, Jan Jaap de Ruiter ve Niels Valdemar Vinding Editörlüğünde hazırlanmış olan "Imams in Western Europe" adlı çalışma Avrupa'da imamlar konusundaki gelişme ve dönüşümleri incelemek için son derece önemlidir bkz. Hassas, M., Ruiter, J. J. & Vinding, N. V. (2018). Imams in Western Europe: Developments, Transformations, and Institutional Challenges. Amsterdam University Press.

Fransa’da da İslam din eğitimi ile ilgili olarak önemli konuların başında imamların eğitimi konusu gelmektedir. Ülkede mevcut imamların çoğu, Fransa dışında eğitim almış kişilerden oluşmaktadır. Bu sebeple Fransızlar, ülkelerinin demokratik ve kültürel değerleri ile yetişmiş imamların yetiştirilmesine yönelik bir takım politikalar başlatmışlardır. 2003 yılında İçişleri Bakanlığı ve Conseil Francais du Culte Musulman (CFCM) bir Fransız imam eğitiminin formal (resmi) yapıları için bir öneri hazırlamak amacıyla bir komisyon kurmuştur. Elbette ki Fransa gibi din ile devlet ilişkilerinin net bir şekilde ayrıldığı bir ülkede bu tür bir girişim kolay olmamıştır. Zira Laiklik ilkesi gereği Fransız hükümetinin herhangi bir din eğitimi başlatması, onaylaması ve finanse etmesi mümkün değildir. Bu realiteden yola çıkarak komisyon bir takım çalışmalar yapmış ve İçişleri Bakanı Dominique de Villepin geçici bir plan hazırlamıştır. Buna göre imam eğitimi Fransa’nın laik yapısı dikkate alınarak laik ve dini olmak üzere iki parçalı bir modelle hazırlanmıştır. Laik model kapsamında Paris’teki Sorbonne IV Üniversitesinde felsefe, sosyoloji, Fransız hukuku ve tarih derslerinin verilmesi planlanmıştır. Din eğitimi ile ilgili olarak ise Paris’tte var olan Müslüman kurumlarından la Grande Mosquée de Paris (Paris Ulu Camii) ve hem Nièvre’de hem de Paris’tte bölümleri bulunan l’Institut Européen des Sciences Humaine (Avrupa Beşeri Bilimler Enstitüsü) gibi kurumların birinde İslam din eğitiminin verilmesi kararlaştırılmıştır (Johansen, 2006, s.15). Böylelikle imamların hem İslami bir perspektiften meşru bir eğitim alabilmeleri hem de bir Fransız Üniversitesinde Fransızca öğretilen Fransız toplumunun temel bilgisine sahip imamların yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu programın farklı bir boyutu ise sadece camilerde görev yapan imamlar için değil, aynı zamanda askeriyede, hastanelerde ve hapishanelerde görev yapacak imamların da eğitimini kapsayacak şekilde tasarlanmasıdır (Johansen, 2006, s.16).

Yukarıda bahsedilen eğitim dışında imamlara yönelik dil eğitimi programları da düzenlenmiştir. İmamların önemli bir çoğunluğunun Fransa dışından gelmesinden dolayı dil konusundaki yetersizliklerinin, onların Fransa toplumu ile kaynaşmalarını olumsuz yönde etkilediği yönünde yapılan değerlendirmeler sonrasında 2005 yılında Fransız Üniversitelerinde İmamlar için “Fransız Dili ve Medeniyeti” adında ayrıca bir eğitim programı hazırlanmıştır (Fuess, 2008, s.217).

Fransa’da imamların eğitimi amacıyla kurulan en önemli özel eğitim kurumu, Cezayir’le de bağları olan ve yukarıda adı geçen Paris Ulu Camii müstemilatında bulunan “Institut Musulman de la Grande Mosquee de Paris (Paris Ulu Camii İslam Enstitüsü)”dür.¹⁴ Bu kurum içerisinde İlahiyat Enstitüsü, Gazali Enstitüsü adıyla yer almakta ve bünyesinde “İmamların Eğitimi, Din Adamlarının Eğitimi, Din Eğitimi ve İslam Kültürünün Yayılması ile

¹⁴ Paris Camii, iki Fransız mimar tarafından tasarlanarak Paris’in merkezinde, 1922-1926 arasında, beşinci bölgede Mağrip mimarisi tarzında inşa edilmiştir. Cami inşa edilirken Fransız devleti 500 bin Frank, Paris şehriden 1 milyon 620 bin Frank destek sağlanmıştır. Ayrıca Kuzey Afrika, Mısır, Lübnan ve Hindistan da caminin inşası için yardımlar yapmıştır (Bayoumi, 2000, s.275; Maussen, 2007, s.990).

İslami Bilimler” alanlarında çalışmalar yürütmektedir. Buradaki eğitimler erkekler yanında kadın öğrenciler tarafından da yoğun ilgi görmektedir (Maussen, 2007, s.996; Bahçekapılı, 2011a).

Fransa’da imamların eğitimi ile ilgili bir diğer önemli kurum Müslüman kardeşlerle yakın ilişkisi olan ve 1992 de Saint-Léger-de Fourgeret’de kurulan “Union des Organisations Islamiques de France (Fransa İslam Birliği Teşkilatı)” tarafından işletilen “Institut Européen des Sciences Humaines (Avrupa İslam Bilimleri Enstitüsü)”dür. Kurum, hem imamların hem de diğer din eğitimcilerin eğitimleri ile ilgilenmekte ve İslam Teolojisi konusunda kurslar düzenlemektedir (Fuess, 2007, s.2018).

İmamların eğitimi konusunda burada dile getirilmesi gereken bir diğer husus, Fransa’nın kendi kültürü ve değerleri doğrultusunda imamları eğitime isteği ile bizzat Fransa’daki Müslümanların kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklar ve bunlardan doğan problemlerdir. Yaşananlar bir taraftan imamların eğitimi konusunda karşılaşılan sorunların çözümünü engellerken diğer taraftan hem sorunların büyüyerek devam etmesine (Fuess, 2007, s.218) hem de iç siyasette daha derin farklı tartışma konularının açılmasına neden olmaktadır. Nitekim belirtilen bağlamda yani Fransa iç siyasetinde imamların eğitimi üzerinden yapılan tartışmalar, “Fransız İslam’ı” kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu durum, Fransızların “fanatikliğe” alternatif olan “Fransız fikirlerine” dayanan “modern bir İslam” geliştirme (Maussen, 2007, s.999) arzusunun bir tezahürüdür.

Fransa 20.yüzyılın başından itibaren ülkeye gelen yoğun Müslüman nüfusu ve Kuzey Afrika ülkelerinde siyasi, askeri, kültürel alanlarda kurduğu ilişkiler sonrasında özellikle radikal İslami hareketlere karşı bir pozisyon oluşturmak amacıyla Müslümanlar hakkında konuşmayı bir hak olarak görmektedir. Radikalizmle mücadele konusunda din adamlarına önemli görevler düştüğünü belirten Fransız hükümetler, yeni bir Fransa İslam’ı olarak adlandırılan bir model geliştirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmaların nihai gayesi “Fransız laikliği ve modern değerlerle tam uyumlu ve köktendinciliğe karşı bir denge işlevi görebilecek Fransa İslam’ının inşa edilmesidir (Maussen, 2007, s.999). Bir başka ifade ile “Arap fanatizmine alternatif olacak Fransız fikirleri ile temellendirilmiş bir modern İslam’ı geliştirmektir (Maussen, 2007, s.998). Bu çabalardan biri 2005 Kasım ayında Fransız Dışişleri Bakanı Phillippe Douite-Blazy'nin Kahire’deki el-Ezher Üniversitesini ziyareti esnasında gerçekleşmiştir. Bakan, Fransa’da İslam’ın radikal bir şekilde büyümesini engellemek için el-Ezher eğitimi imamların Fransız Kur’an Okullarında öğretmenlik yapmalarına yönelik bir girişimde bulunmuştur. Ancak Bakanının bu önerisi dikkate alınmamış ve Fransız imam eğitimi planları hayata geçirilememiştir (Johansen, 2006, s.15).

Fransa İslam’ının inşa edilmesi tartışmaları bugünde devam etmektedir. Nitekim, Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron, “Fransız İslamı”nı¹⁵ yaratmak istediğini söylemiş, bunun için üzerinde çalışılan planı da 2018 yılının ilk çeyreğinde açıklayacağını bildirmiştir. Ancak Macron daha sonra konunun karmaşık olması nedeniyle planı açıklamak için 2018’in Ramazan ayının bitmesini bekleyeceğini belirtmiştir. Konuyla ilgili Müslüman toplum içinden gelen eleştiriler işi daha da karmaşık hale getirince, Elysee Sarayı projenin sonbaharda açıklanacağını duyurmuştur. Macron’a yakınlığıyla bilinen ve proje üzerinde çalışan uzman Hakim El Karoui’nin hazırladığı ve cumhurbaşkanına sunduğu plan, Fransa’da İslam’ın finansmanından, imamların eğitimi ve maaşlarına, camilerin yenilenmesinden, Müslüman toplumun yönetimine kadar birçok radikal değişikliği içermiştir. Raporda dikkat çeken bir başka husus, bugüne kadar var olan kurumların tümüyle devre dışı bırakılarak, Müslüman toplumun çatı örgütlenmesi amacıyla Fransız İslam’ı için “Müslüman Derneği” kurulmasının önerilmesi olmuştur. Le Monde gazetesinde yayınlanan planın temelinde ise “Cezayir, Fas, Tunus ve Türkiye gibi göçmenlerin geldikleri ülkelerin Fransa’daki Müslüman toplum üzerindeki etkisini bitirme; Suudi Arabistan ve Katar gibi mali destek vererek toplumu kontrol altına almak isteyen ülkelerin de nüfuzuna son verme hedefi” yer almıştır (Çakır, 07.07.2018; Çakır, 23.09.2018).¹⁶

Fransa’da gündeme gelen Fransa İslam’ında, Avrupa’da uzun yıllardır dile getirilen asimilasyon ve entegrasyon konusundaki tartışmalar önemli ölçüde etkili olmuştur. Birçok Avrupa ülkesi normalde ülkelerindeki Müslümanların ve diğer dini ya da etnik grupların hepsinin asimilasyonunu öngörmüştür. Ancak bu düşüncenin başarısızlığı açık bir şekilde ortaya çıkınca entegrasyon iddiaları formüle edilmiş ve daha sonra bu, yerini çok kültürlü bir toplum anlayışına bırakmıştır (Antes, 2005, s.215). Fransa sömürge döneminde Kuzey Afrika ülkelerinde gerçekleştiği eğitim faaliyetleri sonrasında, bu ülkelere gelenlerin kendilerine uyum sağlayacağı, hatta onların bütünüyle Fransız gibi davranacağını beklemiştir (Antes, 2005, s.215). Yalnız ne ülkelere getirdikleri ne de ülkelere göç edenler, Fransızların bu beklentisini karşılamamıştır.

Fransa’nın Müslümanların kendi toplumlarına uyumu konusunda göz ardı ettiği hususların başında, meseleyi sadece İslam merkezinde ele alıyor olması gelmektedir. Konuyu dar bir bakış açısıyla İslam’a indirgemek ve İslam üzerinden tartışmayı yürütmek, aslında Müslümanlarla Fransa ve toplumu arasındaki mesafeyi daha çok arttırmaktadır. Bu durum her iki toplumun diğeri hakkındaki ilgili yanlış anlamalarını çoğaltırken sorunun da

¹⁵ Fransız İslam’ı tabiri, “Macronic İslam”, “Frankislam” ve “Laicius İslamicus” gibi tabirlerle de ifade edilebilmektedir.

¹⁶ Konu ile farklı tartışmalar için Bkz: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/fransadan-somurgeci-bakis-fransa-islami-tartismalari/1254744> ve <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201802121032217700-macron-fransa-islam-yeniden-yapilandirma>.

derinleşmesine neden olmaktadır. Birbirlerini doğru anlamayan Fransız ve Müslüman toplumu, zamanla klişeleşmiş birtakım iddiaları dile getirebilmektedir (Anset, 2008, s.212). Bu duruma dikkat çeken Shaid ve van Koningsveld (1991) yaşanan bu durumu şu sözlerle özetlemektedir: “Müslümanların çoğu İslam’ı barış, gelişme, kadın haklarını koruyan ve hoşgörü dini olarak görürken; anketler, Fransızların önemli bir çoğunluğu İslam’ı şiddet, gericilik, kadınların ikinci plâna atılması ve fanatizm ile hatırlamaktadır... (s.132)” (akt. Anset, 2005, s.213). Bu bağlamda Fransa’nın uyum meselesini sadece dini farklılıklarla değil, aynı zamanda etnisite ile sosyo-kültürel ve ekonomik sebepleri de göz önünde bulundurarak geniş çaplı bir değerlendirmek gerekmektedir. Zira dinin kendi kadar, belki de daha fazla, söz konusu sebeplerin Müslümanların dinlerini doğru/yanlış algılamalarına ve bu doğrultuda yaşamalarına etki ettiğini hesaba katmak, meselenin anlaşılması için daha yararlı olacaktır.

6. Toplumda Yükselen Talepler ve Dini Bilgilerin Tarih Dersi Programlarına Girmesi

Fransa’da katı/militan laiklik uygulamaları, ülkedeki pek çok dini grubun din eğitimi alma özgürlüğünü sınırlandırmıştır. Bu durum 1980’li yıllarda bazı sivil toplum kuruluşları ile araştırmacıları din eğitiminin devlet okullarında verilebilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmaya yönlendirmiştir. Zira artık Fransa, tek (tip) bir kültürün mensuplarının yaşadığı değil, bilakis farklı kültürleri içerisinde barındıran ve bu kültürlerle etkileşim halinde olan bir ülke konumuna gelmiştir. Bu durum üzerinde duran Fransız Eğitim Birliği, Fransız toplumunun çoğulcu yapısına dikkat çekerek kültürler arasında diyalogu teşvik etmiş ve Katoliklerin, Protestanların, Yahudilerin ve Müslümanların bir araya gelebileceği toplantıların organize edilmesi yönünde talepte bulunmuştur (Van den Kerchove, s.58). Yine bazı ulusal eğitim aktörleri, özellikle gençlerin dini konulardaki bilgi yetersizliği, öğrenci ailelerinin dini bilgi öğretiminde eksik kalmaları, gençler arasında dini sosyalizasyon yetersizliği hususları üzerinde durmuştur. Tarihsel kökenleri itibariyle Katolik bir toplum olmasına rağmen, gençlerin önemli bir kısmının Hristiyanlıkla ilgili temel konuları bilememeleri yapılan araştırmalarla tespit edilmiş ve bu durum pek çok uzmanın din öğretimi konusunda farklı bir tutum içine girilmesi gerektiği fikrini dile getirmesine neden olmuştur (Van den Kerchove, s.59).

Van den Kerchove (2011)’a göre okullarda dini konuların öğretimi konusunda taleplerin artmasını, aynı zaman diliminde farklı coğrafyalarda gerçekleşen bir takım dini-siyasi olaylar da önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle Ayetullah Humeyni’nin İran’da yönetimi ele geçirmesi, bu ülkeden çok sayıda kişinin Fransa’ya göç etmesine ve böylece Fransa’da farklı dini kimliklerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir (s.59).

Fransa’daki bazı kesimlerin dini taleplerini arttırmasının bir diğer sebebi ise okul dışında birçok farklı dini grubun özellikle de Müslümanların kendi dini bağlamlarına uygun bir din eğitimi yapabiliyor olmasıdır. Din, bu grupların bir arada bulunmalarını ve kendi iç dayanışmalarını güçlendirirken, Fransız toplumuyla bütünleşmelerine engel olmaktadır.

Özellikle Arap devletleri ya da bazı sivil toplum kuruluşları tarafından desteklenen bu okullarda (Jozsa, 2007, s.217) eğitim alan çocuk ve gençlerin Fransa’da sağlanmak istenen ulusal devlet düşüncesi ile örtüşmediği düşünülmektedir. Müslüman toplum içinde din kaynaştırıcı ve bütünleştirici bir etkiye sahip iken, Fransa’da yeni nesillerin dini konulardaki bu eksikliği, onların laiklikle sınırları çizilmiş eğitim politikalarını değiştirmelerine neden olmaktadır.

Tüm bu gelişmeler, Fransa’da iki önemli raporun hazırlanmasına ve bu raporlar doğrultusunda da Fransa’da devlet okullarında dini konuların öğretimine imkân aralamıştır. The Jourtard (1989) ve Debray (2002) raporları, Fransa’da din ile ilgili hususların seküler ve çoğulcu bir toplum bağlamında öğretimine fırsat vermesi açısından son derece önemli kabul edilmiştir (Massignon ve Mathiu, 2009, s.86). Eğitim Bakanı Lionel Jospin tarafından Fransa’nın yeni çoğulcu yapısı dikkate alınarak din eğitiminin yapılabilişliğinin araştırılması için kurulan komisyona başkanlık eden Philippe Jourtard, açık bir şekilde “dini kültürleri bilmek, toplumlarımızı, onların dün ve bugün, sanatsal ve kültürel mirasını, hukuki ve politik sistemlerini anlamak için gereklidir” diyerek dini konuların öğretiminin önemine vurgu yapmıştır. O ayrıca tarih, coğrafya ve edebiyat derslerinin programında dinler hakkında öğretime daha fazla yer verilmesini talep etmiştir (Willaime, 2007b, s.119; Van den Kerchove, 2011, s.59). Komisyon Jourtard’ın önerdiği “din öğretimine giriş” konusunu programa koymasa da Tarih dersi programındaki mevcut konuların genişletilmesini sağlamıştır. Tüm bu gayretler neticesinde 1996 yılında hazırlanan yeni programlarda, Tarih dersi programının içinde yeni dini konulara yer verilmiştir. “Hristiyanlığın Kökenleri”, “Üç Medeniyetin kesişme noktası olarak Yirminci Yüzyılda Akdeniz” ve “Hümanizm ve Rönesans” konuları programa bir bölüm olarak dâhil edilmiştir (Massignon ve Mathiu, 2009, s.86, 89; Van den Kerchove, 2011, 59; Sain-Martin, 2013, s.155). Bunun yanında Orta 1. Sınıf Fransızca dersi programına da İncil Metinlerini okuma adında bir konu yerleştirilmiştir (Van den Kerchove, 59). Bazı dini konuların programlara dâhil edilmesi, öğretmenlerin bu konuları nasıl öğretmesi gerektiğine dair pedagojik ve ideolojik tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bakanlık öğretmenlerin bu konuları sağlıklı bir şekilde öğretebilmelerine destek olmak üzere alanında uzman kişilerin hazırladığı çeşitli dini materyal ve eğitsel araçlar hazırlayarak onlara dağıtmıştır (Willaime, 2007b, 120).

Din eğitimi ile ilgili olarak en önemli gelişmelerden biri 2001 yılında yaşanmıştır. Dönemin Milli Eğitim Bakanı olan Jack Lang, Régis Debray’dan mevcut durum hakkında bilgi istemiş ve Debray (2002) da “Laik Okullarda Din Eğitimi Gerçekleri” başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Bu raporun hazırlanmasında Amerika’da 2001 yılında gerçekleşen 11 Eylül saldırısının önemli bir rolü olmuştur (Saint-Martin, 2013, s.155). Amerika karşılaştığı bu saldırıya askeri çözümlerle müdahale ederken Avrupalı devletler, kendi içlerinde yaşayan “ötekileri” anlama çabasına girmiş, Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi içerisinde gerçekleştirilen çok sayıdaki çalışma ile kültürlerarası barış ve hoşgörüye destekleyici

faaliyetlere imza atmıştır (Bahçekapılı, 2011b). Daha açık bir ifadeyle Debray Raporu, ülkedeki laik kesimlerin dışında kalan ve bir takım dini talepleri olan “içeridekiler” ile “ötekileri” anlamak, onların din eğitimi taleplerini okul içinde ve öğretim programlarında yansıtmak üzere hazırlanmıştır. Debray Raporunda devlet okullarında tarih, coğrafya ve felsefe dersleri gibi din öğretimini içeren bir derse yer verilmesi noktasında tavsiyelerde bulunmuştur. Ancak uygulamada din eğitiminin 1989’daki gibi müstakil bir ders olarak verilmesi yerine adı geçen derslerin içerisinde dini konuların genişletilmiş halleriyle yeniden düzenlenmesi sağlanabilmiştir. Debray, raporun dini konuların program içerisine yerleştirmesi ve öğretmenlerin bu dersleri vermesi hususlarında birtakım sorunların yaşanma ihtimali dolayısıyla hem öğretim programı hem de ortaokul öğretmenlerinin eğitimi hususunda üniversitelerde ve iş yaşamında ilgili bir dizi önlem alınmasını önermiştir (Willaime, 2007b, 120; Van den Kerchove, 2011, s.61). Debray (2002) raporunda İslam’la ilgili önemli bir hususa da dikkat çekmiştir. O, laikliğin ister bir dine mensubiyet olsun, isterse olmasın bireysel vicdan özgürlüğünün garantisi olduğunu vurgulayarak, “Laikliğin Fransa’da İslam için bir fırsat, Fransa İslam’ının da Laiklik için bir fırsat” olduğunu ifade etmiştir (s.42).

Debray Raporunun önemli sonuç ve etkilerinden biri, Milli Eğitim Bakanlığı Okul Öğretim Dairesi tarafından dini konular ve din eğitimiyle ilgili olarak 5-7 Kasım 2002 tarihinde yaklaşık 300 kişiyle “ulusal disiplinlerarası bir seminer”in gerçekleştirilmiş olmasıdır (Van den Kerchove, 2011, s.61). Bu seminere katılan dönemin Fransız Cumhurbaşkanı Jacques Chirac “...dinlerin anlayışını güçlendirmek, okullarımızda ve üniversitelerimizde din(i) ve ilgili konulardaki öğretimi geliştirmek, tarih, sanat ve her kültürde olan inanç tezahürlerini takip etmek, genç vatandaşlarımızın hoşgörü ruhunu güçlendirecek ve onlara birbirlerine daha çok saygı duyma temeli verecektir.” diyerek din hakkındaki öğretimin karşılıklı saygıya yönelik bir hoşgörü ve eğitim ruhu oluşturduğuna vurgu yapmıştır (Willaime, 2007b, 121). Toplantının sonuç bildirgesinde, gerek kültürel mirasın tanınması, gerekse vatandaşlık eğitimine katkı sağlanması açısından, din eğitiminin gerekli olduğu dile getirilmiştir. Buna ilaveten raporda “din hakkında öğretim, eğitimin tüm şekillerinde olması gerektiği gibi Cumhuriyet okulunun temel değerlerini desteklemek zorundadır” denilmiştir (Köylü ve Turan, 2014, s.109). Ayrıca hem Debray Raporunda ve hem de Bakanlık tarafından gerçekleştirilen seminerde derslerinde dini konulara yer verilen öğretmenlerin, hizmet içi eğitimi de içeren “dinler hakkında” eğitim alabilecekleri “Ulusal Din Eğitimi Enstitüsü”nün kurulması talep edilmiştir. Söz konusu gelişmeler sonrasında 2002 yılında “Avrupa Din Araştırması Enstitüsü” adıyla kurulan istenilen kurum açılmış, öğretmen ve diğer eğitimciler için ihtiyaç duyulan kurslar düzenlenmeye başlamıştır. (Willaime, 2007b, ss.122-123).

Fransa’da farklı dinlerin öğretimi ile ilgili olarak son ve önemli değişiklik 26 Kasım 2015’te tarih dersi öğretim programının yeniden yapılandırılmasıdır. 2016 Eylül ayından itibaren uygulamaya başlatılan yeni öğretim programında “dini olgular ve inançların” tarihin ana

unsurları arasında yer aldığı ve öğrencilerin bu konular hakkında sorular soracak ve soruların cevaplarını arayacak seviyede bilgi sahibi olmasının hedeflendiği belirtilmiştir. İslam dini açısından en geniş bilginin yer aldığı konu alanı ortaokul II. sınıf öğretim programı¹⁷ içerisinde yer almaktadır. Bu programda üç tema (öğrenme alanı) bulunmaktadır. Bu üç temadan ilki “*Hristiyanlık ve İslam (6. ve 13. Asırlar)*” teması halinde dünyalar” adını taşımaktadır. Bu temanın altında da 2 bölüm bulunmaktadır. Bunlar; “1a. Bizans ve Carolingienne Avrupası” ve “1b. İslam’ın doğuşundan Bağdat’ın Moğollar tarafından alınmasına kadar: İktidarlar, Topluluklar, Kültürler”dir (Cycle IV, 2015).

Öğretim programında İslam din eğitimine ayrılan söz konusu temadaki bölüm ve konu alanlarının muhtevasına dair bilgi yeterince verilmektedir. Bu sebeple, İslam din eğitimi kapsamında ele alınan konu alanları için Fransız devlet okullarında okutulmakta olan Orta II. sınıf tarih dersi kitabında yer alan konulara bakılmıştır. Tarih dersi kitabında İslam din eğitiminin konu edinildiği ikinci bölüm “İslam’ın Doğuşu ve Yayılması” başlığını taşımaktadır. Bu başlıkta, Halife Harun Reşid’e ait bir söz dizisi ve minyatüre yer verilmektedir. Bunların altında, sayfanın yarısından fazlasını kapsayacak bir Kâbe görüntüsü bulunmaktadır. Yan sayfada ise bölümün tematik vurgusu olan “7.yy’da Arabistan’da yeni medeniyetin karakteristik özellikleri nelerdir?” şeklinde bir soru cümlesi -Bu sorular, her konu alanının baş kısmında devam etmektedir- vardır. Bu sorunun altında “Ne Biliyorum” ve “Bu Bölümde Ne Öğreneceğim” kutuları yer almaktadır.

“İslam’ın Doğuşu ve Yayılması” bölümü ile ilgili yapılan genel bir girişten sonra sırasıyla farklı konu alanlarına geçilmektedir. Bunlar, “İslam’ın Doğuşu ve Genişlemesi”, “Muhammed ve İslam’ın Doğuşu”, “Bağdat, Abbasilerin Başkentidir”, “Endülüs, Farklılaşan/Kendine Has Halifelik”, “Haçlılar”, “Şam Camii Kebir’i: İslam’ın Hizmetinde Sanatlar”, “İslam: İktidarlar, Topluluklar ve Kültürler” ve “Akdeniz Boyunca Temaslar ve Alış Verişler” başlıklarıyla kitapta yer almıştır (Blanchard & Mercier (eds.), 2016).

Tarih kitabı içerisinde bulunan İslam din eğitimi ile ilgili konuların din bilimsel yaklaşım açısından İslam dininin inanç, ibadet ve ahlaki öğretileriyle uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu program “dinler hakkında öğretimin” iki temel ilkesi açısından yani, nesnellik ve tarafsızlık (Alberts, 2007, s.2) noktasında değerlendirildiğinde ise bir takım eksikliklerinin bulunduğu görülmektedir.

Kitapta “Bağdat, Abbasilerin Başkentidir”, “Endülüs, Farklılaşan/Kendine Has Halifelik”, “Şam Camii Kebir’i: İslam’ın Hizmetinde Sanatlar” ve “İslam: İktidarlar, Topluluklar ve Kültürler” konu alanları, genel olarak Fransa’nın eski sömürgesi durumunda olan Kuzey Afrika ülkeleri ve halklarıyla olumlu yönde ilişkilendirilirken, “Haçlılar” konu alanı genel

¹⁷ Kavas (2007) İslam din eğitiminin konu edildiği Tarih dersi için “*İlköğretim 5 ve 6’ncı sınıfta*” (s.340) ve “*İlkokul 5. sınıfta*” (s.347) okutulduğunu ifade etmektedir. Dersin orijinal adı “*Histoire Geographie 5e*”dir. Ancak Tarih-Coğrafya dersinin sonunda yer alan “5e” ifadesi, Türkçeye 5.sınıf olarak tercüme edilse de Fransız Eğitim Sisteminde bu, ortaokul II. sınıfa tekabül etmektedir.

olarak Türkler ve Selahattin Eyyubi ile ilişkilendirilmektedir. Konu alanının giriş paragrafındaki “Müslüman Türkler, Batılı hacı adaylarının özgürce kutsal topraklarına girmelerini engellemekteydi. Papa, Kudüs’ü geri almak ve muhafaza etmek için haclı seferlerini başlattı. Bunlar, 1095 ila 1291 yılları arasında gerçekleşti” ifadeleri, tarihsel açıdan nesnellikten uzak ve tek taraflı bir bakış açısını yansıtmaktadır. Ayrıca “Haçlılar” konu alanının altında 5 alt konu bulunmaktadır. Birinci alt konu “1096-1099 Arası I. Haçlı Seferinin Güzergâhı” başlığıyla ve açıklama yazısı olmaksızın sadece görselle tasvir edilmektedir. İkinci alt konu “Selahaddin ve Hristiyan Tutsaklar” başlığını taşımaktadır. Burada “1337 tarihli ve Selahaddin ve Godefroy’un Romanı” başlıklı el yazmasından bir minyatüre yer verilmektedir. Alt konu başlığının açıklamasında Selahattin’in 1187’de haçlılara olan zaferinden sonra Hristiyan tutsakların bir kısmının idam edilmesi emrini verdiği belirtilmekte ve minyatürde de bu durum tasvir edilmektedir. Ayrıca sayfanın sağ alt köşesinde Selahaddin Eyyubi’yi elinde kılıçla resmeden bir görsel bulunmaktadır (Blanchard & Mercier, 2016, s.52).

İslam din eğitimi kapsamında kitapta yer alan bir diğer olumsuz durum ise bölümün son konu alanı olan (Bağımsız Okuma Alanı) “Akdeniz Boyunca Temaslar ve Alış Verişler”de ilk alt konu “13. yy’da Pazar Yerinde Köle Ticareti” başlığını taşımaktadır. Burada el-Hariri’nin Makâmât isimli eserinden 13.yy’da köle ticaretini tasvir eden bir minyatür bulunmaktadır. Minyatürde 1 nolu işarette “satılmayı bekleyen siyahi köleler”, 2 nolu işarette de “para ölçmek için terazi” figürüne dikkat çekilmekte ve bunun Abbâsî dönemindeki bir pazar yerinden sahne olduğuna vurgu yapılmaktadır (Blanchard & Mercier, 2016, s.58).

Yukarıda açıklanan iki durum, belirtildiği üzere dinler hakkında öğretimin temel prensipleri olan nesnellik ve tarafsızlık ilkesi ile bağdaşmamaktadır. Çünkü her iki konu alanlarında anlatılmaya çalışılan hususların, İslam tarihi içerisinde gerçekleşmiş olaylar olsalar da, bir öğretim programının ana unsurlarından olan “içerik ve hedef” öğelerinin belirlenmesinde dikkate alınan ilkeler bağlamında değerlendirildiğinde İslam din eğitimine yer verilen bir bölümde bulunmaları tarafımızca uygun görülmemektedir.

İfade edilen olumsuz durumlar yanında kitap içinde konu alanlarının zengin bir içerik ve görsel tasarım ile sunulmuş olması, bu kapsamda şekil, tablo, kavram haritaları, bilgi kutucukları, değerlendirme alanları gibi öğrenme sürecine katkı sağlayacak materyallerle desteklenmesi, İslam sanatları dâhilinde önemli bir yere sahip olan farklı medeniyetlere ait minyatür örnekleri ve İslam tarihinin ilk dönem eserlerinden yapılan alıntılar ile konuların açıklanmaya çalışılması tarih dersi kitabının öne çıkan olumlu özellikleri arasında yer almaktadır.

Sonuç

Avrupa'daki birçok ülkenin yerel, bölgesel ve ulusal bağlamlarının getirmiş olduğu farklı durumlar, uzun bir süredir onlarla birlikte yaşayan “ötekileri” ve onların dini ve kültürel değerlerini karşılama noktasında, farklı pozisyonlar almalarına neden olmuştur. Ülkelerin

dini arka planı, dine bakış açısı, toplumdaki dini değerlerin rolü, din ile devlet arasındaki ilişki, eğitim sisteminin yapısı, tarihi ve politikası vb. etkenler din eğitiminin ve uygulanacak yaklaşımların farklılaşmasına yol açmıştır. Araştırma kapsamında incelenen Fransa, din ve devlet ilişkilerinin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşümle, diğer Avrupa ülkelerine kıyasla ayrı bir yere ve öneme sahip olmuştur.

Fransa’yı farklı kılan en temel öge, laiklik ilkesinin çok belirgin bir şekilde kamusal alanda kendini göstermesidir. Laiklik, Fransa’da Cumhuriyetin kurumsal, yasal ve entelektüel tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır ve ülkenin kurucu ilke rolünü üstlenmektedir. Bir Fransız keşfi olan laiklik, devletin tüm yapısal ve hukuki düzenlemelerinde dine karşı nötr bir duruş almasını gerektirmektedir. 1789 Fransız devrimi ile başlayan ve devletin Katolik Hristiyanlıktan arındırılmasına yönelik politikalarla yol alan Laik devlet modeli, düne kadar her açıdan Fransa için tek din veya dini inanış biçimi Katolikliğin güç ve yetkinliğini kaybetmesinde etkili olmuştur. 1789’dan buyana Katoliklerle din sınıfına karşı çıkanlar arasındaki birçok savaştan doğan laikliğin en önemli sonuçlarından biri olarak, devlet idaresindeki eğitim işlerinde kilisenin rol ve etkisi kaybolmuştur. Bu etki, genel eğitim politikaları ile sınırlı kalmamış, din eğitimi ve öğretiminin kamu okullarında okutulmasının yasaklamasına doğru bir yol izlemiştir.

Fransız siyasi tarihinin geçirdiği çalkantılı dönüşümler, ülkedeki laiklik uygulamalarını farklılaştırmıştır. Örneğin 1980 ila 2000 yıllar arasında laikliğin ılımlı/çoğulcu/açık modeli uygulanırken, 2000 sonrası katı/militan/kapalı modeli uygulanmıştır. Her iki modelin uygulandığı dönemde Fransa’da tartışılan ana konuların başında İslam ve Müslümanların dini ve kültürel yaşam tercihleri gelmiştir. 2000 öncesine kadar Fransız Danıştay’ının, okullarda başörtüsü kullanımına yönelik olumlu kararları, Müslümanların Fransa’nın inşa etmek istediği toplum yapısına daha sıkı bağlarla girmesini sağlarken, 2000 sonrası laiklik konseptinin bir dizi politik ve hukuki yasaklarla yön değiştirmesi Müslümanların Fransa ile bütünleşmesine engel olmuştur. Dini ve kültürel yaşam tercihlerinin yanı sıra, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin konu ile ilgili amir hükümlerine rağmen Müslümanların din eğitimi konusundaki taleplerinin göz ardı edilmesi, Fransa’daki Müslümanların önemli bir kısmının Fransa’ya olan entegrasyonunu olumsuz yönde etkilemiş, hatta bir kısmının radikal İslami hareketler içerisinde kendilerine yer bulmasına sebep olmuştur.

Fransa’da Müslümanlar, devletin dini özgürlüklerini tanımalarını beklemektedir. Fransa’nın seküler/laik cumhuriyetçilerin katı tutumu, Müslümanların kendi dini uygulamalarını devletin sağlayacağı imkânlar dâhilinde gerçekleştirmelerini ve haklarını savunmalarını zorlaştırmaktadır. Onlar laik devlet Fransa’da kendi öz değerleriyle “Müslüman olarak” yer almak istemektedir.

Konjonktürel siyasi gelişmeler sonrası toplumsal hayattaki değişim, gelişim, ihtiyaç ve beklentiler ile bir arada yaşama arzusunun neticesi olarak din eğitimi konusunda yeni

yönelimlerin ortaya çıktığı ve bu sürecin Müslümanların din eğitimi taleplerini olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Ancak Müslümanlar, gelecek yeni nesillerini yine ait oldukları ve onları özgün kılan İslam kültürü içerisinde yetiştirmek için Fransa'nın laik din eğitimi yaklaşımının doğurduğu sınırlayıcı etkilerin hafifletilmesini ve devlet okullarında tarih dersi müfredatı içerisinde yer alan İslam dini ile ilgili konuların dışında, müstakil bir İslam din dersinin öğretim programlarına dâhil edilmesini talep etmektedir.

Kaynakça

- Alakuş, F. ve Bahçekapılı, M. (2009). *Din eğitimi açısından İngiltere ve Türkiye*. İstanbul: ARK.
- Alberts, W. (2007). *Integrative Religious Education in Europe : A Study-of-Religions Approach*. Berlin: De Gruyter.
- Altuğ, B. (2018, Ekim 23). BM: Fransa'daki peçe yasağı insan haklarının ihlali, Anadolu Ajansı. İnternet ortamı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-fransadaki-pece-yasagi-insan-haklarinin-ihlali/1290570>.
- Antes, P. (2005). Avrupa'da İslâm. (S. Turan, Çev.). *Marife*, 5(2), 203 – 218.
- Aydın, M. Z. (2001). Avrupa Birliği ülkelerinde din eğitimi ve Türkiye ile karşılaştırılması. *Diyanet Avrupa*, 29, 23-28.
- Aydın, Ö. (2018, Ekim 23). Fransa'da domuz ürünlerine karşı alternatif menü yeniden yürürlüğe giriyor. Anadolu Ajansı. İnternet ortamı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransada-domuz-urunlerine-karsi-alternatif-menu-yeniden-yururluge-giriyor/1290698>
- Bahçekapılı, M. (2011a). Avrupa'da İslam din eğitimi modelleri. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 21, 21-64.
- Bahçekapılı, M. (2011b). Batılı ülkelerde din eğitiminin kültürlerarası barış, hoşgörü ve diyalog ortamına olan katkısı üzerine bazı değerlendirmeler. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 21, 129-152.
- Bahçekapılı, M. (2013). Finlandiya'da din eğitimi. *International Journal of Social Science* 6(5), s.889-922. Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1537>.
- Baubérout, J. (2004). *Laïcité 1905-2005, Entre Passion Et Rasion*, Editons Du Seuil.
- Baubérout, J. (2009). *Laiklik tutku ile akın arasında 1905-2005* (A. Er, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Bayoumi, M. (2000), Shadows and light: colonial modernity and the Grand Mosque of Paris. *Journal of Criticism*, 13(2), 267-292.

- Bilgin, B. (1988). Almanya Federal Cumhuriyeti'nde Türk çocuklarına İslami din dersi program geliştirme çalışmaları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30(1), 144-154.
- Bilgin, B. (1999). Mezhepler ve dinler arası eğitim ve işbirliği. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 1-25.
- Bilgin, B. (2002). İslam din pedagojisinde İslam'dan başka dinlerin anlatımı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43(2), 19-40.
- Bourner, T. (1996). The research process: Four steps to success. Greenfield, T. (Ed.), *Research methods: guidance for postgraduates* (pp. 7-11). London: Arnold.
- Buchardt, M. (2014). *Pedagogized Muslimness Religion and culture as identity politics in the classroom*. Münster-New York: Waxmann.
- Carlson, G. (1995). Constructing the margins: of multicultural education and curriculum settlements. *Curriculum Inquiry*, 25(4), 407-431.
- Ceran, İ. (2017). Fransa'da İslam (VIII. yüzyıl). *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 16-39.
- Ceric, M. (2008). History of the Institutionalized Training of Imams in Bosnia-Herzegovina In Willem (B. Drees Pieter Sjoerd van Koningsveld, Eds.). *The Study of Religion and the Training of Muslim Clergy in Europe : Academic and Religious Freedom in the 21st* (pp.277-298), Century Amsterdam University Press.
- Cesari, J. (2002). Islam in France: The Shaping of a Religious Minority, in Yvonne Haddad-Yazbek (ed.), *Muslims in the West, from Sojourners to Citizens* (pp.36-51), Oxford University Press.
- Chazan, D. (2013, Mart 30). France's first Islamic school tops the tables. The Times. Retrieved 2016-10-02. https://safcbacc8281b1b48.jimcontent.com/download/version/0/module/6402542180/name/TheTimes_Averroès13.pdf.
- Coureur, G. (1998). *Musulmans de France*. Paris.
- Çakır, A. (2018, Eylül 23). Fransız İslam'ı Projesi Başarılmalı. İnternet ortamı: <https://www.amerikaninsesi.com/a/fransiz-islami-projesi-basarilmali/4583066>. Html. Erişim: 23.09.2018.
- Çakır, A. (2018, Temmuz 07). Fransız İslam'ı İçin Macron'a Şok Öneriler. İnternet ortamı: <https://www.amerikaninsesi.com/a/fransiz-islami-icin-macrona-sok-oneriler/4472041.html>. Erişim: 08.07.2018.
- Debray, R. (2002). L'Enseignement du fait religieux dans l'école laïque, Rapport au ministre de L'Education Nationale, Préface de Jack Lang, Paris.

- Doğan, R. (2008). Avrupa Birliği sürecinde dinî kurumlar ve din eğitimi: Almanya modeli, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49(2), 1-43.
- Durham, W.C., Torfs, Jr. R., Kirkham, D.M., Scot, C. (Ed.) (2012). *Islam, Europe and emerging legal issues*. England: Asgate.
- Ednan, A. & Zsofia, W. (2012). *The Training of Imams and Teachers for Islamic Education in Europe*, Frankfurt: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- European Policy Centre (EPC) (2005, July 8). The status of Imams in Europe. İnternet ortamı: http://www.epc.eu/events_rep_details.php?pub_id=656&cat_id=6.
- Fox, J. (2011). Separation of religion and state and secularism in theory and in practice, *Separation of Religion, State and Society*, 39(4), 384-401.
- Fuess, A. (2007). Islamic religious education in Western Europe: Models of integration and German approach. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 27(2), 215- 239.
- Ghaly, M. M. (2008). The academic training of imams recent discussions and initiatives in the netherlands. In Willem B. Drees Pieter Sjoerd van Koningsveld (Eds.), *The study of religion and the training of muslim clergy in europe : academic and religious freedom in the 21st* (pp.369-402), Century Amsterdam University Press.
- Hassas, M., Ruiter, J. J. & Vinding, N. V. (2018). *Imams in Western Europe: Developments, Transformations, and Institutional Challenges*. Amsterdam University Press.
- Jackson, R. (2007). European institions and the contribution of studies of religious diversity to education for democratic citizenship. R. Jackson, S.Miedema, W. Weisse, J.-P. Willaime (Eds.), In: *Religion in Education. A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European Countries* (pp. 81-92). Münster: Waxmann.
- Johansen, B. S.(2006). *Islam at the European Universities: Report II*. Denmark: University of Copenhagen.
- Jozsa, D. P., (2007). Islam and Education in Europe, with special reference to Austria, England, France, Germany and the Netherlands. R. Jackson, S.Miedema, W. Weisse, J.-P. Willaime (Eds.), in: *Religion in education. A contribution to dialogue or a factor of conflict in transforming societies of European Countries* (pp.117-130). Münster: Waxmann.
- Kahraman, M. (2008) Avrupa Birliği ülkelerinde ve Türkiye’de laiklik. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 57-77.
- Karakuş, N. (2017). Abbasî Halîfesi ve Frenk hükümdarı Büyük Karl ilişkisi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(32), 463-486.

- Karaman, F. (2003). Fransa İslam Konseyi Üzerine Bir İnceleme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 16, 111-128.
- Kavas, A. (2007). Fransa'da dini kurumlar ve din eğitimi. *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi Sempozyum Kitabı* içinde (pp.331-358). İstanbul: Ensar.
- Kavas, A. (2007). Fransa'da din-devlet ayrımı kanunu ve ölkelerinde dışlanan din adamlarının Osmanlı devletine sığınması meselesi, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 15, 109-130.
- Kaymakcan, R. (Ed.) (2006). *Çökköltürlölük, eğitim, költür ve din eğitimi*. İstanbul: DEM.
- Kodelja, Z. (2011). Religious education and teaching about religions. V. Kolenc, Janez (ur.). *Educational sciences and their concepts: Polish-Slovenian Scientific Symposium, [October 25-26, 2011, Ljubljana]*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. İnternet ortamı: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-DG7VU9DH/e59ad208-3759-4776-a5e5-e8d2b7bd18e4/PDF>.
- Kodelja Z. & Bassler, T. (2004). *Religion and Schooling in Open Society*. Ljubljana: Open Society Institute.
- Köroğlu, S.A. (2015). Literatör taraması üzerine notlar ve bir tarama tekniği. *GİDB Dergi*, 1, 61-69.
- Küçük, A . (2010). Fransız eğitim sisteminde dini sembollerin kullanılması. *Ankara Barosu Dergisi*, 1, 95-108. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/abd/issue/33777/374075>.
- LOCALMULTIDEM (2007) Muslim identities and the school system in France and Britain: The impact of the political and institutional configurations on Islam-related education policies.Paper presented for the ECPR General Conference Pisa, September 2007. Multicultural Democracy and Immigrants' Social Capital in Europe: Participation, LOCALMULTIDEM Project: Organisational Networks, and Public Policies at the Local Level, This project is funded by the European Commission under the 6th Framework Programme's Priority 7 "Citizens and Governance in a Knowledge-Based Society" as a STREP instrument (contract no. CIT5-CT-2005-028802). İnternet ortamı: <https://ec.europa.eu/migrant-integration/index.cfm?action=media.download&uuid=2A756D06-D0D3-A7DF-EEE1314B916EACA1>.
- Maussen, M. (2007). Islamic presence and mosque establishment in France: colonialism, arrangements for guestworkers and citizenship. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33(6), 981-1002.

- Messner, F. (2008). Fransa. Ali Köse ve Talip Küçükcan (ed.), *Avrupa Birliği ülkelerinde din-devlet ilişkisi: hukuki yapı/din eğitimi/din hizmetleri* (ss.113-134) içinde. İstanbul: İSAM.
- Nielsen, J. S., (2004). *Muslim in Western Europe*. Edinburg University Press.
- Pallavicini Y. S.Y. (2008). The Training Programme of Imams in Italy. In Willem B. Drees Pieter Sjoerd van Koningsveld (Eds.), *The study of religion and the training of muslim clergy in Europe : academic and religious freedom in the 21st* (pp.469-486), Century Amsterdam University Press.
- Parekh, B. (2006). Europe, liberalism and the 'Muslim question. In Anna Triandafyllidou, Tariq Modood and Ricard Zapata-Barrero (Eds), *Multiculturalism, Muslims and citizenship a european approach* (pp.179-203). London & New York: Routledge.
- Räsänen A., ve Ubani, M. (2009). Finland: The Finnish RE Teacher-A Modern Traditionalist, In Hans-Georg Ziebertz ve Ulrich Riegel (Eds.). *How teachers in europe teach religion* (pp. 57-68), Berlin.
- Saint-Martin, I, (2013). Teaching about religions and education in citizenship. *Education, Citizenship and Social Justice*, 8(2), 151–164.
- Sarıkaya, Ö. (2005). Quelle Est Le Role De La Présidence Des Affaires Religieuses Dans La République Laïque Turque. (Yayımlanmamış doktora tezi). Iep De Paris'de savunulmuş Yüksek Lisans Tezi.
- Sarıkaya, Ö. (2010, Şubat 17). Fransa'da bitmeyen kavga: laiklik. *Bilge Adamlar Stratejik Araştırma Merkezi*. İnternet Ortamı: <http://www.bilgesam.org/incele/793/-fransa%E2%80%99da-bitmeyen-kavga--laiklik/#.Wt-4tYhubDc>.
- Schreiner, P. (2002). Different approaches - common aims? Current developments in religious education in Europe. In P. Schreiner (ed.), *on behalf of coordinating group for religious education in Europe (CoGREE), committed to Europe's future. contributions from education and religious education* (pp.1-13). Münster: Comenius-Institut.
- Schreiner, P. (2011). Situation and Current Deveelopments of Religios Education. In Leni Franken and Patrick Loobuyck (Eds.), *Religious education in a plural, secularies society: a paradifm shift* (pp. 17-34). New York: Waxmann.
- Sezer, A. (1999). *Atatürk döneminde yabancı okullar*. Ankara: TTK.
- Shahid and P. S.van Koningsveld (eds), (1991). W. A. R. *The integration of Islam and Hinduism in Western Europe*. Kampen: Kok Pharos Publishing House.
- Teinturier, S.(2017). Catholic education in France in the interwar period: Religious life, religious orders, adaptations. Research perspectives, *Pro-Posições*, 28(3) 353-373.

- Triandafyllidou, A., Modood, T. & Zapata-Barrero, R. (2006). European challenges to multicultural citizenship, Muslims, secularism and beyond. In Anna Triandafyllidou, Tariq Modood and Ricard Zapata-Barrero (Eds), *Multiculturalism, Muslims and citizenship a european approach* (pp.1-22). London & New York: Routledge.
- Topçu, F. (2007). Türk Eğitim Sisteminde Tarihsel Gelişimi ile İlgili Yabancı Okulların Bu Sistem Üzerindeki Etkileri (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Van den Kerchove, A. (2011) Teaching about religious issues within the framework of the French ‘Laïcité’. In: Franken, L and Loobuyck, P (eds) *Religious education in a plural, secularised society a paradigm shift* (pp.54-68). Münster, NY; München; Berlin: Waxmann.
- Vauchez, S.H. (2014), Fransa’da Laiklik – Hukuksal, Tarihsel ve Toplumsal Yönleri. *Politeknik*. İnternet ortamı: <http://politeknik.de/p5480/>.
- Willaime, J. P. (2007). Different models for religion and education in Europe. R. Jackson, S.Miedema, W. Weisse, J.-P. Willaime (Eds.). In: *Religion in education. A contribution to dialogue or a factor of conflict in transforming societies of European Countries* (pp.117-130). Münster: Waxmann.
- Willaime, J. P. (2007). Teaching Religious Issues in French Public Schools.R. Jackson, S.Miedema, W. Weisse, J.-P. Willaime (Eds.), In: *Religion in education. A contribution to dialogue or a factor of conflict in transforming societies of European Countries* (pp.81-92). Münster: Waxmann.
- Yardım, M. (2017). Göç ve entegrasyon politikaları ışığında Fransa’da toplumsal kabul. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 100-136.
- Yazıcıoğlu, S. (2014, Nisan 9). *Fransa’da laikliğin tarihi*. internet ortamı: <http://sunar.canalblog.com/archives/2014/04/09/29629081.html>.
- Yıldırım, A. Nitel araştırma yöntemlerinin temel özellikleri ve eğitim araştırmalarındaki yeri ve önemi. *Eğitim ve Bilim*, 23(112), 7-17.
- Yılmaz R. (Ed.) (2005). *Kültürel çeşitlilik ve din*. Ankara: Sinemis.
- Yorulmaz, Ş. (2000). Osmanlı-Fransız ilişkileri çerçevesinde Osmanlı topraklarında açılan Fransız kültür kurumları ve bunların meşruiyet kazanması (19. yüzyıl - 20. yüzyıl başları). *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11, 697-768.
- Yükleyen, A. ve Kuru, A. T. (2006). *Avrupa’da İslam, laiklik ve demokrasi (Fransa, Almanya ve Hollanda)*. İstanbul: Tesev.

www.expatica.com, Schools in France: state, private, bilingual and international schools:
<https://www.expatica.com/fr/education/French-education-schools-in-France476645.html>

www.justlanded.com, Private schools in France Types of schools, curricula and fees:
<https://www.justlanded.com/english/France/France-Guide/Education/Private-schools-in-France>